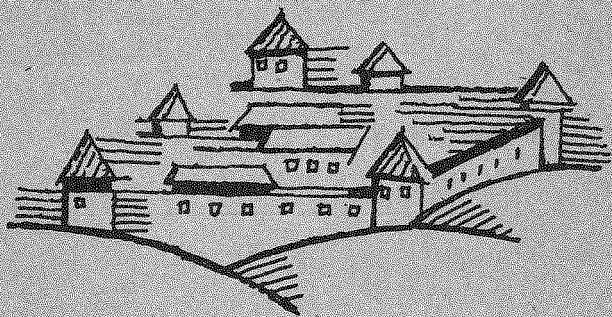

EDVARDAS
GUDAVIČIUS

Miestu
atsiradimas
LIETUVOJE

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJOS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

EDVARDAS
GUDAVIČIUS
Miestų
atsiradimas
LIETUVOJE

Vilnius „Mokslas“, 1991

Reginos ir Prano
Kulikauskų

Atsakingasis redaktorius istorijos mokslų daktaras
profesorius LEONAS MULEVIČIUS

G 0503020908—093
M 854(08)—91 11—91

ISBN 5-420-00723-1

© „Mokslo“ leidykla, 1991

PRATARMĖ

Viduramžių miestas — savitas reiškinys. Jam būdingi tiek bendrieji bet kokio laikotarpio miesto, tiek specifiniai (vien viduramžių) miesto bruožai, kuriuos atskirti nėra paprasta; dar sunkiau iš atskirų požymių apibrėžti pačią viduramžių miesto, kaip tos epochos istorinio reiškinio, esmę. Tokiu požymiu, žinoma, galėtume laikyti kompaktišką įtvirtintą teritoriją, kurioje klesti amatai ir prekyba. Bet ar tai būdinga vien miestams? Ir ar, kuriantis miestui, iš karto šitie dalykai atsiranda? Galų gale kas yra kylantis miestas? Galima paklausti ir kitaip: kas vadintina miestų atsiradimu? Tačiau ar sakysime vienaip, ar kitaip, vis vien į šiuos klausimus galime atsakyti tik suvokę patį miestų atsiradimo procesą. Šis vyksmas, kaip ir bet koks kitas, yra susijęs su daugeliu istorinių procesų, visų pirma su klasinės visuomenės atsiradimu. Kiek kalbėtina apie pastarąją, apie atskiras jos dalis nagrinėjant miestų susidarymą, lemia konkrečios šalies istorinės raidos, laikotarpio ypatumai, taip pat esanti klausimo literatūra. Nemažai literatūros yra ir apie Lietuvos miestų kūrimąsi. Todėl kiekvienas autorius gali remtis jau esamais atsakymais arba, priešingai, ieškoti naujų sprendimų, tai ir formuoja tam tikrą požiūrį į problemą. Šioje studijoje to ieškoma.

Autorius dėkoja akademikui Juozui Jurginiui, paskatinusiam imtis šio darbo, taip pat Lietuvos mokslų akademijos Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus darbuotojams, padėjusiems parama ir patarimais: profesoriui Leonui Mulevičiui (skyriaus vedėjui), istorijos mokslų daktarui Antanui Tylai, istorijos mokslų kandidatams Ingei Lukšaitei, Irenai Petrauskienei, Alvydui Nikžentaičiui, moksliniams bendradarbiams Zigmantui Kiaupai, Edmundui Rimšai, Elmantui Meilui.

FEODALINIO MIESTO ATSIKADIMO PROBLEMATIKA DABARTINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE

Miesto užuomazga

Tyrinėtojų nuomonės dėl miestų atsiradimo chronologijos skiriasi ne vienu šimtmečiu ir tai yra tiek Lietuvos¹, tiek kitų šalių² miestų istorijos problema, „vis dar slegianti istorijos mokslą“³. Dėl esminių miestus apibūdinančių požymių (amatais ir prekyba iš agrarinės aplinkos išsiskirianti gyvenvietė, turinti kompaktišką, dažnai įtvirtintą, teritoriją, pasižyminti administracinėmis ar bent organizacinėmis funkcijomis), atrodytu, sutariama⁴. Tačiau iš tikrųjų šių požymių visumą įvairūs autoriai supranta skirtingai⁵. Todėl nevienodai suvokiama ir miestų genezė bei jos sudedamosios dalys ar veiksniai⁶. Labai svarbi yra

¹ *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos Lietuvos miestams atsirasti // Lietuvos TSR architektūros klausimai (toliau — LAK), 1977. T. 5, sąs. 4. P. 19; *Miškinis A.* Dėl Lietuvos miestų atsiradimo laiko // Ten pat. P. 25.

² *Котляр Н. Ф.* К вопросу о генезисе восточно-славянских городов (На материалах Галичины и Волыни) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси: Сб. науч. трудов. Киев, 1980 (toliau — Славянские древности). С. 118.

³ *Сузюмов М. Я.* О функциях раннесредневекового города // Античная древность и средние века, 1977. Вып. 14. С. 34.

⁴ Советская историческая энциклопедия. М., 1963. Т. 4. С. 544—545, 563; История культуры древней Руси. Домонгольский период. М.; Л., 1948. Т. 1. С. 188; European Towns. Their Archaeology and Early History / Ed. by M. W. Barley. L.; N. Y.: San Francisco, 1977. P. 371; *Zagorulskij E. M.* Die Entstehung der Stadt in Belorussland // Europäische Städtegeschichte in Mittelalter und früher Neuzeit / Herausgegeben von W. Mägdefrau. Weimar, 1979. S. 29—30; *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos... P. 19.

⁵ *Карлов В. В.* К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Русский город (toliau — РГ), 1980. Вып. 3. С. 72; *Котляр Н. Ф.* К вопросу о генезисе... С. 119; *Zientara B.* Przełom w rozwoju miast Środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XII wieku // Przegląd historyczny, 1976. T. 67, zeszyt. 2. S. 228—229.

⁶ *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej w Środkowej Europie do połowy XIII wieku (Słowiańszczyzna zachodnia). W-wa; Poznań, 1974. S. 6; *Котляр Н. Ф.* К вопросу о генезисе... С. 118.

J. Jurginio mintis, kad reikėtų pagaliau susitarti dėl to, kas vadintina miestu⁷.

Miestų negalėjo atsirasti neklasiniėje visuomenėje⁸, vadinasi, jų atsiradimas sietinas su darbo pasiskirstymu. Kadangi svarbiausiais miestų požymiais laikoma amatai ir prekyba, šių veiklos sferų liudijimų⁹ labiausiai ir buvo ieškoma aptariant miestų užuomazgas¹⁰, kurioms virstant tikrais miestais, amatai ir prekyba iš tikrųjų tampa svarbiais ar net pagrindiniais miestų kūrimosi rodikliais. Tą patvirtina Vokietijos miestų genezės šaltiniai¹¹. Tam tikru metu svarbų vaidmenį atliko rusų papiliai¹² ir amatininkų bei prekybininkų gyvenvietės¹³. Gerai žinoma prekybos reikšmė Skandinavijos ir Baltijos jūros baseino¹⁴ bei Vidurio Europos¹⁵ miestų susidarymui. Šių požymių rezultatai apibūdinami „miestų, kaip amatų ir prekybos centrų, galutiniu susiklostymu“¹⁶.

Tačiau prekybos ir amatų centrais miestai tapo tik susidarymo proceso pabaigoje. Bandytas visą šį procesą sutapatinti tik su prekybos gyvenviečių raida susilaukė rimtų prieštaravimų¹⁷, nes galutinis miestų genezės rezultatas yra per bendras apibrėžti atskiriems šios genezės veiks-

⁷ *Jurginis J.* Feodalinės Lietuvos miestų tyrinėjimas // LAK, 1977. T. 5, sąs. 4. P. 7—9. Žr. taip pat: *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos... P. 19.

⁸ *Жукова Т. И.* О путях возникновения городов в древней Руси // Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя В. І. Леніна, 1982. Сер. 3, № 2. С. 27; *Jurginis J.* Feodalinės Lietuvos... P. 7; *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos... P. 19, 23.

⁹ *Тухомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1956. С. 62; *Zientara B.* Przełom w rozwoju... S. 228; *Zagorulskij E.* Die Entstehung der Stadt... S. 27.

¹⁰ Literatūra žr.: *Карлов В. В.* К вопросу о понятии... С. 69.

¹¹ *Planitz H.* Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zukunftskämpfen. Weimar, 1973. S. 35—83.

¹² *Яцунский В. К.* Некоторые вопросы методики изучения истории феодального города в России // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. М., 1966. С. 89; *Тухомиров М. Н.* Древнерусские города. С. 43—51.

¹³ *Карлов В. В.* К вопросу о понятии... С. 37.

¹⁴ *Jankuhn H.* Typen und Funktionen vor- und frühwikingzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet. Wien, 1971. S. 6—33.

¹⁵ *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej... S. 17—27.

¹⁶ *Воронин Н. Н., Ратнопорт П. А.* Археологическое изучение древнерусского города // Краткие сообщ. о докладах и полевых испытаниях Ин-та археологии Академии наук СССР, 1963. Вып. 96. С. 15.

¹⁷ *Авдусин Д. А.* Происхождение древнерусских городов (По археологическим данным) // Вопросы истории (toliau — ВИ), 1980. № 12. С. 39—42.

niams ir požymiams. Ir neaišku, ar galima amatus bei prekybą laikyti pirminiais miestų užuomazgos veiksniais: juk, šiaip ar taip, tai — ilgas miesto atsiskyrimo nuo kaimo procesas¹⁸, kurio pradžioje miesto užuomazga neatliko gamybinio centro funkcijos; toks centras tuo metu buvo feodalinė tėvonija¹⁹. Natūrinio ūkio sąlygomis feodalą aprūpindavo jo tėvoniniai amatininkai — savo gaminius atiduodavo kaip prievolę.

Taigi ką galima laikyti Europos viduramžių miesto užuomazga? Atsakyti į šį klausimą nėra paprasta, o kol kas gal net ir neįmanoma, nes nesutariama dėl kriterijų miestų atsiradimo chronologijai nustatyti²⁰. Turbūt reikėtų atsižvelgti į tai, kad viduramžių Europos miestų atsiradimo problema yra klasinės (feodalinės) visuomenės atsiradimo problematikos dalis. Miestas yra klasinės visuomenės kategorija, įvairiausiomis formomis glaudžiai susijusi su valstybe, kaip engimo aparatu²¹. Todėl viduramžių miesto genezė yra ne kas kita, kaip vienas feodalizmo raiškos būdų, nes miestų kūrimasis visų pirma atspindi feodalizacijos pažangą²². Pagaliau Rytų ir Vidurio Europos miestų atsiradimo istorija daug kuo panaši į viduramžių Vakarų Europos miestų istoriją: ne vienas bendras raidos dėsningumas būdingas ne tik „barbarikumo“ miestams, bet ir ten, kur egzistuoja Romos miestų paveldėjimo problema²³. Ir, žinoma, nepamirština, kad feodalinio miesto sąvoka kito tiek laiko, tiek erdvės požiūriu²⁴, o dinamikos ir struktūros elementų sintezė yra viena sunkiausių istorijos tyrinėjimų problemų²⁵.

Ankstyvasias gyvenvietes, iš kurių išsirutuliojo miestai, galima laikyti priemiesčių, miestų gemalų ar embrionų

¹⁸ Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. М., 1978. С. 17.

¹⁹ Сузюмов М. Я. О функциях... С. 37.

²⁰ Яцунский В. К. Некоторые вопросы... С. 89.

²¹ Сузюмов М. Я. О функциях... С. 35—36.

²² Куза А. В. // Советская археология (toliau — СА), 1978. № 4. С. 290.— Rec. kn.: Русский город. М., 1976.

²³ Hensel W. Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. Bautzen, 1967. S. 168.

²⁴ Яцунский В. К. Некоторые вопросы... С. 88.

²⁵ Topolski J. Elementy syntezy w historii miast // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza (toliau — SMWP), 1974. T. 11, zes. 2. S. 5.

stadija²⁶, galima šitokį metodą ir neigti²⁷, esmė vis vien lieka ta pati: Europos viduramžių miesto apibrėžimas visų pirma priklauso nuo to, kaip suvoksime gemalų ar elementų atsiradimą ir ne bet kokių, o tokių, iš kurių miestai išaugo, nes dauguma užuomazgų miestais netapo²⁸.

Vakarų slavų didžiosios įtvirtintos gyvenvietės buvo organizaciniai genčių sąjungų centrai; jų dauguma nebuvo susiję su miestų atsiradimu, nors kai kurios tapo miestų pradais²⁹. Įtvirtintų gyvenviečių funkcionavimas sutapo su klasinės visuomenės kūrimusi³⁰. Miesto užuomazgos pavyzdžiu galima laikyti moravų Mikulčicus (IX a. antroji pusė)³¹. Iš genčių gyvenviečių kilo rusų miestai Čečerskas, Vitebskas, bet tai nėra tipiškas slavų miestų atsiradimo kelias³². Vienu atveju rusų miestai kūrėsi susiliejus kelioms gyvenvietėms (Naugardas³³, Pskovas³⁴, veikiausiai Černigovas ir iš dalies Kijevas³⁵). Šis procesas, beje, glaudžiai susijęs su ikivalstybinių gentinių federacijų centrų kūrimusi³⁶. Atsirasti tokio tipo miesto užuomazgai, bent jau iš pradžių, nereikėjo kunigaikščio pilies ar amatininkų bei pirklių gyvenvietės³⁷.

Minsko užuomazga susijusi su pilimi³⁸. Postūmį

²⁶ Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (К постановке вопроса) // РГ, 1976. Вып. 1. С. 37; Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich. Wrocław; W-wa; Kraków, 1963. S. 29; Wędzki A. Początki reformy miejskiej... S. 13—27.

²⁷ Рабинович М. Г. Очерки этнографии... С. 281—282.

²⁸ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе... С. 132.

²⁹ Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII—X wieku. Wrocław; W-wa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 115—120; Kučera M. Genéza miast na Slovensku // Archaeologia historica, 1977. T. 3. S. 152. Plg. 19 ir 21 išn.

³⁰ Dąbrowska E. Wielkie grody... S. 334.

³¹ Ten pat. P. 333.

³² Жукова Т. И. О путях возникновения... С. 27.

³³ Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (К постановке проблемы) // История СССР, 1971. № 2. С. 55—59.

³⁴ Фадеев Д. А. Происхождение и роль системы городских центров в развитии древнейших русских городов // РГ, 1976. Вып. 1. С. 19.

³⁵ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. С. 18; Рабинович М. Г. Очерки этнографии... С. 17.

³⁶ Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода. С. 60.

³⁷ Ten pat.

³⁸ Гуревич Ф. Д. О времени возникновения городов на территории Белоруссии // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora (toliau — SAM). Tallinn, 1970. Lk. 70.

miesto raidai suteikė Polocko pilis (X a.), o ne VII—VIII a. slavų gyvenvietė³⁹. Nepaneigiama yra karinė miestų užuomazgų funkcija⁴⁰, tačiau miesto esmė, kaip žinoma, neatsiejama nuo valdymo funkcijų⁴¹. Šios miesto funkcijos gana akivaizdžios vakarų slavų, ypač Moravijos, miestų užuomazgose⁴². Tolesnę Kijevo raidą lėmė didelio masto fortifikacijos⁴³. Iš viso to seniau ir kilo M. Tichomirovo pateikiama senojo rusų miesto atsiradimo formulė: (pirmiausia) pilis + papilys⁴⁴.

Bet tai nereiškia, kad negalėjo atsirasti ir su prekybos keliais susijusių miestų gemalų. Dar M. Tichomirovas, pažymėdamas, kad dauguma seniausių šiaurės rytų Rusijos miestų atsirado ne prie didelių upių, pabrėžė, jog jis neigia upių (ir apskritai kelių) reikšmės⁴⁵. Prie prekybos kelio įsikūrė seniausioji Haličo gyvenvietė, XI a. ar XII a. pradžioje virtusi pilimi⁴⁶. Kijevo istorijai irgi buvo reikšmingas čia ėjęs prekybos kelias⁴⁷. Ties kelių sankryžomis buvo įrengiami specialūs įtvirtinti punktai prekyvietėms ginti⁴⁸. Dar ir brandaus feodalizmo laikotarpiu prekybinės gyvenvietės virsdavo miestais⁴⁹. Tačiau tik nedaugelis Vidurio Europos miestų kilo iš senųjų ikiklasinės visuomenės prekyviečių⁵⁰, nes natūrinio ūkio sąlygomis mainai buvo labai menki ir nepastovūs⁵¹.

Apžvelgti pavyzdžiai neapėmė visos miestų gemalų ir atsiradimo elementų įvairovės. Bet iš jų matyti, kad visoms Europos miestų užuomazgoms būdinga tų pačių elementų visuma. Taigi miestai kūrėsi visų pirma kaip val-

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов. С. 32.

⁴¹ Сузюмов М. Я. О функциях... С. 35.

⁴² Домбровска Э. Проблема так называемых «великих городов» у западных славян в раннем средневековье // СА. 1980. № 2. С. 65; Dąbrowska E. Wielkie grody... S. 120.

⁴³ Кулиевич С. Р. Детинец Киева IX—первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. Киев, 1982. С. 35.

⁴⁴ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. С. 44—45.

⁴⁵ Ten pat. P. 61.

⁴⁶ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. С. 141—147.

⁴⁷ Кулиевич С. Р. Детинец Киева... С. 35.

⁴⁸ Saadre O. Padise Vanalinna Mägi // SAM. Lk. 152.

⁴⁹ Klapšte J., Slaviček A., Velimský T. Archeologický výzkum města Mostu 1970/1975. Most, 1976. S. 4.

⁵⁰ Hensel W. Archeologia o początkach... S. 35.

⁵¹ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов. С. 31.

džios centrai, o šis procesas, savo ruožtu susijęs su amatų koncentracija ir prekyba, minimoms veiklos sferoms teikė naują akstiną. Vadinasi, svarbiausias miesto kūrimosi veiksnys — valdžios centras, o prekyba ir amatai laikytini antriniais veiksniais, nors vėliau miesto atsiradimą lems kaip tik šios veiklos sferos.

Atrodytų, kartojama sena tiesa: miestų kūrimosi veiksniai — valdžios centras, amatai ir prekyba. Būtent taip galima apibūdinti vienuolynų centrus ir vikingų prekyvietes Airijoje, vyskupų rezidencijas (Ribė), tingių (sueigų) vietas (Viborgas, Lundas) ir prekių sankrovas (Arhuzas) Danijoje, karaliaus valdžios atramos punktus (Ūslas, Bergenas, Tronheimas) ir vyskupijų centrus (Hamaras, Stavangeris) Norvegijoje⁵². Kai kur labai ryškiai matyti, kaip vienas veiksnys stimuliuo kitą (Hamaro emporija egzistavo dar prieš vyskupijos atsiradimą⁵³), kai kur šie veiksniai sudarė vieną kompleksą dar pačiu užuomazgos momentu (pvz., Svedijos Birkoje), bet net ir tai negarantavo, kad užuomazga tuoj pat virs tikru miestu⁵⁴. Elementų kompleksškumu toli pranokusi kitų Europos miestų užuomazgas Birka regresavo ir tikru miestu netapo. Vadinasi, pradiniai miestų užuomazgos veiksniai ar sudedamieji elementai šio proceso pabaigoje (uzuomazgai tampant tikru miestu) kokybiškai pakinta. Kitaip miesto nebus.

Kokia šių užuomazgos veiksmių (pirminių ir antrinių) esmė?

Šiaurės Vokietija (ir vokiečių užimtos vakarų slavų žemės) yra arealas, kur miestų užuomazgos nesusijusios su Romos miestų tęstinumo problema, bet kartu gana gerai atspindėtos rašytinių šaltinių. Tai atskleidžia kai kurias būdingas, kitur sunkiai įžvelgiamas detales, išryškina mūsų aptariamus užuomazgų veiksmius.

Karolingų laikais pilys ir pirklių gyvenvietės gyvavo atskirai, o papilii teritorija nebuvo apibrėžta⁵⁵. Pirklių gyvenvietė nesudarė atskiros bendruomenės (organizacinio vieneto), joje pačioje nebuvo prekiaujama, su prekyba ji buvo susijusi tik tuo, kad čia gyveno pirkliai⁵⁶. To meto

⁵² Blomqvist R. Die Anfänge der Stadt Lund // Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Visby; Uppsala, 1965. S. 57; European Towns. P. 47—48, 64, 67—81, 85.

⁵³ Herteig A. E. Zur Frage der Stadtentwicklung // Die Zeit... S. 82—83.

⁵⁴ European Towns. P. 105—109, 126.

⁵⁵ Planitz H. Die deutsche Stadt... S. 54—55.

⁵⁶ Ten pat. P. 56—59.

pirkliai buvo retesnių prekių, reikalingų vien feodalų viršūnei, pristatinėtojai į tolimas vietas. Jų keliaujantys būriai rinkdavosi ne pagal gyvenvietę, o pagal maršrutą⁵⁷. Pirklių gyvenvietės (vikus), kaip ir kitas, tvarkė karaliaus pareigūnai, vyskupų imunitetas jų nelietė⁵⁸. Net X—XI a. atsirandančiuose Šiaurės Vokietijos miestuose ne visur pirklių gyvenvietėse būdavo turgūs⁵⁹. Tik X—XI a. įformintos karalių privilegijomis (dar nesuteikusiomis komunų savivaldos) ėmė kurtis vikų bendruomenės, tik šiuo metu vikai pritapo prie pilių, tik nuo X a. pabaigos—XI a. pradžios imta mūrais juosti pilis ir papilius, kuriuose, be pirklių bei turgaus, telkėsi ir amatininkai⁶⁰. Taigi apie tipiską miesto užuomazgos susidarymą galima kalbėti tik tada, kai susikaupia visi veiksniai ar elementai ir jie visi yra pakitę tiek, kad jų aglomeracija jau virsta feodaliniu miestu.

Aptarti pavyzdžiai paryškina administracinio ir prekybinio veiksmų santykį. Tai, kad negausiais, iš toli atgabentais prabangos reikmenimis pradeda prekiauti vietos turguose, yra kokybinis prekybinio veiksmo šuolis.

Administracinio centro ir amatų veiksmo santykiu parodyti labai svarbi yra J. Jurginio išvada: pilies ar su pilies ūkiu susiję tėvoniniai amatininkai dar nėra miestiečiai, nes jų dirbiniai nėra prekės, todėl tokio papilio negalima laikyti miesto užuomazga⁶¹. Kaip galima spręsti iš Slovakijos miestų pavyzdžio, tarnybinių (tėvoninių) amatininkų papiliai nyko, o miestai augo kuriantis naujiems papiliams, kuriuose irgi atsirado amatininkų, bet jie jau dirbo rinkai⁶². Beje, akstiną kurtis naujieji papiliai gavo iš senųjų, tačiau vystėsi jie dažnai jau atskirai⁶³. Taigi kokybinis amatų, kaip veiksmo, šuolis yra savo gaminius parduodančių amatininkų atsiradimas, glaudžiai susijęs su prekybos, kaip veiksmo, šuoliu — vietiniu turgumi.

Vadinasi, tiek tvirtovės ar pilys, tiek pirminiai tolimosios prekybos punktai, tiek tėvoninių amatininkų gyvenvietės tėra prielaidos miestų užuomazgų veiksmų ar ele-

mentų tolesnei raidai, o ne sudedamieji miestų užuomazgų komponentai. Kaip matyti, jų raida nėra griežtai sinchroniška; dažniausiai nesutampa (bent jau iš pradžių) ir erdvėje. Atskirus veiksmus draugėn sutelkia būtent šių veiksmų kokybinis šuolis. Tai yra ir miestų genezės „erdvės šuolis“, fiziškai įkūnijantis miesto tipo gyvenvietę. Dažniausiai šis procesas ir vyksta prie pilies, bet atsiradus naujo tipo papiliui. Tik šitaip ir galima taikyti M. Tichomirovo formulę „pilis + papilys“. Ir tik naujo tipo papilys gali tapti komuna: papilys atsiskiria nuo pilies jau ne fizine, o teisine, administracine ir politine prasme.

Pilies, kaip veiksmo, pirmumas socialiniu požiūriu verčia ją laikyti ne tiek veiksmu, kiek katalizatoriumi, tikrųjų veiksmų — prekybos ir amatų — akstinu. Taigi administracinė funkcija visų pirma yra miestų atsiradimo prielaida, o tik paskui požymis.

Pilis yra būtina, bet nepakankama sąlyga miestui atsirasti. Iš pradžių ji turi būti ūkiškai susijusi su prekyviete ir amatininkų gyvenvietė — tai lemia fizinę (erdvinę) sąsają. Šiuo metu, nors ir su išlygomis, pritariama⁶⁴ A. Kuzos minčiai, kad viduramžių miestų kilmės įvairovė — tai tik to paties esminio miestų atsiradimo proceso išorinis vaizdas⁶⁵. Tad aptarti (bei neaptarti) miestų genezės veiksniai visų pirma suvoktini kaip sudedamosios miestų atsiradimo proceso dalys.

Savo ruožtu miesto apibrėžimas suprastinas ne kaip formulė ar schema, o kaip konkrečių požymių, sudarančių miesto genezės ir gyvavimo elementų ar reiškinių kokybinį kompleksą, nustatymas ar apibūdinimas⁶⁶. Galbūt čia ieškotinas apibendrinamasis miesto buities rodiklis ar faktas⁶⁷, galbūt šito gali ir nepakakti. Kaip ten bebūtų, įsidėmėtina viena, kad šis kokybinis kompleksas istorinėje realybėje reiškėsi daugeliu variantų bei derinių⁶⁸. Kiekvienas toks derinys turi tik jam būdingą sudedamųjų ele-

⁵⁷ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов. С. 30.

⁵⁸ Куза А. В. Рес.: Русский город. С. 290.

⁵⁹ Неусыхин А. И. Проблемы европейского феодализма. М., 1974. С. 473, 479.

⁶⁰ Рабинович М. Г. Очерки этнографии. С. 281—282; Карлов В. В. К вопросу о понятии... С. 70—71.

⁶¹ Воронин Н. Н. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города // Краткое сообщ. о докладах и полевых испытаниях Ин-та истории материальной культуры Академии наук СССР. 1951. Вып. 61. С. 9, 13; Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе... С. 120.

⁵⁷ Ten pat. P. 57.

⁵⁸ Ten pat. P. 59.

⁵⁹ Ten pat. P. 81.

⁶⁰ Ten pat. P. 6—83; Grimm P. Frühe Burgen und Städte im Saale-Mulde-Gebiet // Frühe Burgen und Städte. Beiträge zur Burgen- und Stadtkernforschung. B., 1954. S. 137—142.

⁶¹ Jurginis J. Feodalinės Lietuvos... P. 7—12.

⁶² Kučera M. Genéza miest... S. 156—157.

⁶³ Ten pat. P. 157.

mentų (rezidencijos, kompaktiškos teritorijos, įtvirtinimų sistemos, amatų, prekybos, bendruomenės statuso veiksnių) santykį. Kai kur visų šių sudedamųjų elementų gali net nebūti arba gali vyrauti dažnai net nebūdingas jų santykis. Šitaip vertinant, atkrinta ir miesto-kaimo tipo gyvenvietės dilema miesto užuomazgos problemoje⁶⁹, nes atkrinta pats miestų gemalų „miestiškumo“ klausimas. „Miesto buitį“ atsiranda tik kokybinį šuolį padariusiame naujo tipo papilyje; iki tol gyvavusiems atskiriems kokybinio šuolio nepadariusiems elementams toks klausimas apskritai nekeltinas.

Todėl sunku (bent kol kas) rasti vieną universalų viduramžių miesto apibrėžimą. Socialiniu požiūriu miestą galėtume apibūdinti kaip neagrarinę, specifinę, atliekančią prievoles bendruomenę, kurios esmę lemiantys nariai dažniausiai verčiasi prekybiniais amatais ir vietine prekyba. Būtent esmę lemiantys nariai, o ne gyventojų dauguma: juk ir vėliau komunose miesto plebsas sudarė daugumą, bet ne jis buvo miestiečių luomo pagrindas.

Socialinė formulė nepaneigia ankstesnių literatūroje nurodomų miesto požymių bei jais pagrįstų apibrėžimų, kuriuos galime pavadinti fiziniiais. Svarbu tik nusakyti socialinio ir fizinio apibrėžimo ryšį: fizinio apibrėžimo požymių visuma gali atitikti tik socialinio apibrėžimo nuskaitą socialinį lygį.

Jeigu kalbėsime apie miesto užuomazgų ar gemalų apibrėžimą, tai svarbu apibrėžti ne tiek juos, kiek patį jų atsiradimo procesą. Taigi reikia ieškoti ne tiek miestų gemalų, kiek jų atsiradimo požymių, prielaidų šiam procesui kilti ir vykti.

Miestų užuomazgos proceso suvokimo be rašytinių šaltinių problema

Nors archeologai yra nemažai nuveikę, tačiau miestų ištirta nedaug. Didžiulis archeologijos darbų imlumas dar ilgai vers istorikus daryti hipotetines išvadas, nes, nesant rašytinių šaltinių, archeologija yra svarbiausia faktų pateikėja.

⁶⁹ Žr.: Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов. С. 32—37.

Geriau ištirti senųjų miestų sluoksniai rodo didelę pilių įtaką miestų raidai. Taip buvo su Poznane⁷⁰, Krokuvą⁷¹, Gnieznu⁷², veikiausiai ir Krušvica⁷³. Tačiau ir tai pripažįstant, nėra taip paprasta konstatuoti paties pilies ploto raidą ir jo santykį su kita teritorija iki pilies atsiradimo. Pavyzdžiui, seniausioji Krušvicos Pilies atsistorija apskritai nėra aiški⁷⁴. Krokuvos Vavelio kalva dėl patogios strateginės padėties nuo seno buvo naudojama gynybai. IX—XI a. ji buvo tankiau gyvenama ir kur kas geriau įtvirtinta, bet tuo metu buvo įtvirtintas ir Okolo rajonas, greičiausiai saugojęs prekybos kelių sankryžą⁷⁵. Tokia situacija vaizdžiai parodo vėlyvąją miesto užuomazgos stadiją, kai jau atsirado visas pilies bei papilio kompleksas, neabejotinai svarbus ir prekybai, tačiau apie ankstesnę miesto istoriją iš to mažai ką sužinome. Kai kurių pastatų liekanų interpretacija dažnai sukelia polemiką, kurios rezultatus sunku numatyti⁷⁶. Poznanes pilis išaugo neabejotinai tankiame aplinkinių gyvenviečių masyve⁷⁷, bet iš to negalime spręsti, kodėl ji buvo pastatyta. Neaišku, kokios priežastys vertė skubiai statyti Gniezno pilį — tai aiškiai matyti iš jos liekanų ir plano⁷⁸. Tiesa, galima manyti, kad ne prekyba IX a. vertė kurtis Dancigo įtvirtintas gyvenvietes — prekyba čia prasidėjo tik X a.⁷⁹

Aptarti pavyzdžiai rodo, kad spręsti apie miesto užuomazgos susidarymą ir jo raišką dažnai tenka iš šios užuomazgos vėlyvosios stadijos vaizdo, neturint duomenų apie

⁷⁰ Zajchowska S. Rozwój sieci osadniczej Poznania i najbliższego zaplecza w średniowieczu // Początki i rozwój starego miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18—19 października 1973 / Pod redakcją W. Błaszczyka. W-wa; Poznań, 1977. S. 45; Zak J. Problematyka dotychczasowych badań archeologicznych Starego Miasta // Początki i rozwój... S. 152.

⁷¹ Radwański K. Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny. Kraków, 1975. S. 377.

⁷² Mikołajczyk G. Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi. W-wa; Poznań, 1972. S. 93.

⁷³ Hensel W., Broniewska A. Starodawna Krušwica. Od czasów najdawniejszych do roku 1271. Wrocław, 1961. S. 51, 63.

⁷⁴ Ten pat. P. 51—52.

⁷⁵ Radwański K. Kraków przedlokacyjny. S. 44—45, 61—63, 375, 377.

⁷⁶ Mikołajczyk G. Początki Gniezna. S. 82—83. Plg. šios knygos recenzija (Miśkiewicz B.) // SMWP, 1974. T. 11, zesz. 1. S. 263.

⁷⁷ Zajchowska S. Rozwój sieci... S. 46—48.

⁷⁸ Mikołajczyk G. Początki Gniezna. S. 57—58.

⁷⁹ Historia Gdańska. Gdańsk, 1978. T. 1. S. 62—79.

visos apylinkės raidą tam tikru laikotarpiu. Tuo sunkiau apibūdinti archeologinių šaltinių socialinį pobūdį. Juk daugelio rusų miestų seniausiosios istorijos duomenys kaip tik nerodo pilies—papilio antitezės⁸⁰. Todėl ypač svarbūs yra ryškiausi bei lengviausiai suvokiami miestų socialinės raidos rodikliai.

Miestų užuomazgos susidarymo socialinis aspektas

Chronologiškai viduramžių miestų užuomazgos sutampa su feodalinės valstybės susidarymu bei jos gyvavimo pradžia arba nedaug nuo šio proceso skiriasi⁸¹.

Feodalinių pilių — monarchų ir jų vietininkų rezidencijų, gausaus tarnybinio ir karinio personalo buveinių — atsiradimas, nors šis reiškinys ir „nemiestiškas“, yra bene ryškiausias miestų užuomazgos susidarymo rodiklis. Pilies atsiradimas tik patvirtina, kad šis procesas jau vyksta. Beje, pilys — ne vieninteliai pirminiai rodikliai: miestų užuomazgos prielaida galėjo būti ir pasėdžių bei duoklių rinkimo punktai⁸². Pastarasis rodiklis, tiesa, sunkiau archeologiškai aptinkamas.

Jei prie pilies randamas amatininkų papilys, vadinasi, miesto susidarymo procesas jau tolokai pažengęs, jei papilio nėra, teigtina priešingai. Taigi miestų raidą tiesiogiai parodo pilių su papiliais tinklo chronologija. Netiesiogiai apie amatininkų aglomeracijų buvimą galima spręsti iš amatų produkcijos, lygiai kaip iš fortifikacijų pobūdžio atpažįstama feodalo pilis. Sunkiau iš archeologinių radinių apčiuopti prekybos rodiklius, bet Lietuvos istorijos rašytiniuose šaltiniuose prekyba palyginti geriau aprašyta už amatų raidą. Taigi, remdamiesi minėtais požymiais, galime kelti klausimą, kaip formavosi Lietuvos miestų užuomazgos⁸³.

⁸⁰ *Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов. С. 37. Płg.: Яцунский В. К. Некоторые вопросы... С. 84.*

⁸¹ *Lecejewicz L. Die Entstehung der Küstenstädte zwischen Oder und Weichsel im Lichte der letzten Forschungen // Die Zeit... S. 50—51.*

⁸² *Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода. С. 61.*

⁸³ Suomijos miestų istorikai pabrėžia, jog, nesprendžiant bendrų šalies istorijos problemų, negalima suvokti ir jos miestų istorijos, žr.: *Gardberg C. J. Über die älteste Geschichte der Stadt Abo (Turku) //*

Kartu su miestų užuomazgomis atsirado ir specifinis feodalinis išnaudojimas. Dirva šiam reiškiniai kilti — feodaly, kaip asmenų, aptarnavimas ir amatų prievolės. Iš dalies asmenų aptarnavimui skirtina ir tolimoji retesnių reikmenų prekyba: pirklys, kaip ir tarnas, gyveno iš to produkto, kurį feodalas atėmė iš bendruomenininkų. Tačiau kartu jis, kaip ir tarnas, dirbo ir pats buvo feodalų išnaudojamas (pvz., muitais). Si dvilypė veiklos sfera (nepaisant „išnaudotojiškojo komponento“ efemeriškumo bent jau daugumos tarnų bei pirklių atžvilgiu), įsigalint feodaliniam gamybos būdai, tapo ypač patraukli į bėdas patekusiems bendruomenininkams, juo labiau vergovinės kilmės baudžiavinių institutų žmonėms. Tobulėjant valdymo mechanizmui, tokių aptarnaujančių kadryų poreikis augo. Todėl žmonės kėlėsi į miestus jau jų užuomazgų laikais⁸⁴. Nors šaltiniuose šito reiškinio pavyzdžių ir nėra, tačiau, kad taip buvo iš tikrųjų, neabejotina.

Ivairėjant „aptarnavimo sferai“, turėjo išsiskirti kvalifikuoti amatininkai jau vien dėl to, kad tai buvo nauja žmonių aglomeracija. „Aptarnavimo sferos“ žmonės nevaldė pagrindinės feodalizmo gamybos priemonės — žemės. Vadinasi, jie turėjo parduoti savo darbą (ar darbo produktus), nes jie čia buvo išnaudojami nesusiejant jų su žeme. Žmonių kėlimasis į miestus ir buvo prekinės gamybos bei prekių mainų atsiradimo akstinas, kartu ir feodalizacijos proceso dalis.

Šis reiškinys Lietuvoje sunkiai „apčiuopiamas“. Apie tai galima spręsti tik iš feodalizacijos logikos. Chronologiškai „bėgimas į miestus“ sietinas su miestų užuomazgų susidarymo pabaiga: kad „aptarnavimo sfera“ pradėtų traukti pašaliečius, pati turėjo susiformuoti kaip pradinė tėvonija.

Papilį ir papilių (tėvoninių ir atbėgtinių) kompleksą tvarkė irgi feodalinė administracija. Papilių gyventojai, kaip ir valstiečiai, buvo feodaliniai prievolinkai. Bet atbėgtinis papilys buvo „stebuklių kiemas“, kurį administracija mažiausiai suprato ir kartu mažiausiai kišosi; čia nebuvo aiškių prievolių tradicijų. Todėl ir susiklostė prielaidos prekiauti darbu ar darbo produktais. O tai jau lėmė

Die Zeit... S. 82—83. Płg.: Стам С. М. К проблеме города и государства в раннеклассовом и феодальном обществе // Город и государство в древних обществах. М., 1982 (toliau — ГГДО). С. 97.

⁸⁴ *Тихомиров М. Н. Древнерусские города. С. 47—48.*

naujo tipo bendruomenės su sava papročių teise ir savu elitu atsiradimą. Pastarasis ryškėjo kaip tikras atbėgtinio papilio šeimininkas. Kartu ir atbėgtinis papilys formavosi kaip prievolinis vienetas. Tokio vieneto pripažinimas teisiškai ir socialiai reiškė tikrojo miesto (ne miesto užuomazgos) įforminimą. Vėlesnis magdeburgijų suteikimas miestų bendruomenės ne įformino, o tik suteikė joms administracinę bei teisinę savivaldą.

Tokie būtų numanytini bendriausi socialiniai momentai, apibūdinantys Lietuvos miestų užuomazgų atsiradimą ir jų raidą. Taigi atskiri raidos momentai yra svarbūs ne tiek lygiu ir pobūdžiu (tai tėra tik objektyvi prielaida, o ne paties miestų atsiradimo požymis), kiek kaip miesto tipo prievolinės bendruomenės atspindys, t. y. iškalbingi rodikliai — ne sudėtinga amatų technologija, o sudėtingesnės technologijos platesnis taikymas smulkiems buities reikmenims, ne intensyvi prekyba, o prekybos priartėjimas prie eilinio pirkėjo, ne papilio didumas, o jo urbanistinė bei architektūrinė struktūra, ne gyventojų kiekis papilyje, o jų prievolių pobūdis.

Galbūt ne vienas šių klausimų liks atviras, bet svarbiau yra juos kelti negu daryti išvadas iš duomenų, kurie dar negali ar nepakankamai gali į šiuos klausimus atsakyti.

LIETUVOS MIESTŲ ATsirADIMO FIZINIAI IR TECHNINIAI POŽYMIAI

Feodalinio žemvaldžio pilis

XIII a. viduryje Lietuvoje jau buvo pilių, kurių nepajėgė paimti ir stiprios kariuomenės. Savą pilyje (ar pilyse) Mindaugas atlaikė Livonijos ir Haličo kariuomenių apgultis. Vykinto pilis nepasidavė stipriai Mindaugo kariuomenei. Sunaikinti priešų pilims Deltuvoje ir Nalšioje Vaišelgai prireikė Haličo pagalbos. Tai rodo, kad lietuvių kunigaikščių pilys tuo metu buvo gana tvirti fortifikaciniai įrenginiai. Didžiųjų Nemuno pilių sistemos sukūrimas ir mūro pilių atsiradimas XIII a. pabaigoje buvo Lietuvos feodalinių pilių tolesnės raidos pradžia⁸⁵. Pateikti faktai rodo, kad XIII a. lietuvių feodalų pilys su stipriomis sienomis, kokybiškai pranokusiomis senesnes su menkesniais pylimais ir sienomis įtvirtintas kalvas⁸⁶, jau buvo ne ką tik atsiradusi naujovė.

Kol kas archeologai stipresnes pilis dažnai sieja tik su labai plačiu IX—XIV a. arba II tūkstantmečio pradžios laikotarpiu⁸⁷, tačiau kartu jau galima išskirti naujus taisyklingesnius stambesnių pilių pylimų sampilus ir tvirtus sampilų pagrindus iš akmenų bei rąstų ir atitinkamai juos datuoti X—XI ir X—XII a.⁸⁸ Medinių bokštų liekanų reta ir jos labiau sietinos su XIII—XIV a.⁸⁹

⁸⁵ Lietuvos pilys. V., 1971. P. 60—61; Lietuvių karas su kryžiuočiais (toliau — LKK). V., 1964. P. 187—188.

⁸⁶ Plg. kai kurias nedideles lybių ir latgalių pilis, nuo kurių sienų šokinėjama: Генрих Лавгийский. Хроника Ливонии (toliau — ГЛ). М.; Л., 1938. С. 287, 308.

⁸⁷ Daugudis V. Senoji medinė statyba Lietuvoje. V., 1982. P. 56—66; Kulikauskas P. Seniausi pastatai Lietuvoje // LAK, 1960. T. 1. P. 50; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970. P. 268—279. Plg. Aukštadvario piliakalnio išplėtimą X a.—XIII a. pradžioje: Volkaitė-Kulikauskienė R. Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu // Iš lietuvių kultūros istorijos (toliau — ILKI). V., 1959. T. 2. P. 135.

⁸⁸ Daugudis V. Senoji medinė statyba Lietuvoje. P. 69—70; Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje (toliau — LMK). V., 1978. T. 1. P. 24; Kulikauskas P. Nemenčinės piliakalnis // ILKI, 1958. T. 1. P. 25—26.

⁸⁹ LMK. T. 1. P. 28.

Daug Lietuvos piliakalnių dar neištirta, todėl sunku daryti apibendrinamąsias išvadas apie visų Lietuvos pilių ir tvirtaviečių raidą II tūkstantmečio pradžioje. Tačiau iš to, ką žinome, galime teigti, kad Lietuvoje jei ne nuo XII a., tai neabejotinai nuo XII a. pabaigos—XIII a. pradžios jau buvo pilių, kurios galėjo atlaikyti stiprios feodalinės kariuomenės antpuolį, kartu jos reikalavo jau specialių įtvirtinimo darbų bei įgūdžių⁹⁰. Be to, tik XIII a. pabaigos fortifikacinė kampanija Nemuno žemupio pilis padarė sunkiai įveikiamas kryžiuočių kariuomenei. Tai verčia manyti, kad stiprių, kokybe išsiskiriančių iš senųjų tvirtaviečių feodalinių pilių XIII a. Lietuvoje buvo ne per daugiausia. Nors II tūkstantmečio pilyse pasitaiko gyvenamųjų patalpų su grindimis, tačiau pamatų neaptikta⁹¹.

XIII a. vidurio smulkaus kunigaikščio Daumanto kariuonę sudarė 300 vyrų⁹². Treniotą nužudė pirtyje Mindaugo bernai arklininkai⁹³. Šie faktai byloja apie kadru koncentraciją feodalinėje pilyje⁹⁴, kartu rodo, kad intymiąją valdovo buitį bent iš dalies aptarnavo dar nelaisvąji šeimyna. Tai būdinga ankstyvojo feodalinio monarcho dvarui⁹⁵. Šiaip ar taip, Mindaugo minimas jo, kaip karaliaus, dvaras⁹⁶ veikiausiai buvo ne vien jo gyvenama ar reziduojama vieta: šiame dvare „poniškai“, su ištaigingomis vaišėmis priimama gausi Livonijos delegacija⁹⁷. Tokiam dvarui aptarnauti reikėjo nemažo ir pastovaus personalo. Kad toks personalas buvo, byloja ir javų sekcijos pilių aruoduose⁹⁸. Javai į eilinių pilių priešpilius buvo

⁹⁰ Gudavičius E. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. V., 1989. P. 99, 103.

⁹¹ LMK. T. 1. P. 37.

⁹² Полное собрание русских летописей (toliau — ПСРЛ). СПб., 1841. T. 3. С. 58.

⁹³ Ten pat, 1908. T. 2. P. 861.

⁹⁴ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai... P. 268—269, 272; Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 24.

⁹⁵ Plg. terminų „maršalas“, „senešalis“ ir pan. „vergišką“ etimologiją: Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des deutschen Volkes. B. [S. a.], Bd. 1. S. 78.

⁹⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (toliau — LUB). Revai, 1853. Bd. 1. S. 334: „Datum in Lettowia in curia nostra“.

⁹⁷ Livländische Reimchronik. Mit Anmerkungen, Nemenverzeichniss und Glossar (toliau — LRCh). Paderborn, 1876. S. 80: „von dem wart er entpfangen wol, / als man einen herren sol. / ... dar näch dô die zît er was komen, / ... da man solde e3zen, / nîches wart dâ verge3zen. / daz man zû êren haben sol: / dâ mîte pflac man der geste wol“.

⁹⁸ LMK. T. 1. P. 39.

suvežami XIV a. pradžioje⁹⁹, tačiau neabejotina, kad taip buvo daroma ir anksčiau¹⁰⁰.

Taigi XIII a. lietuvių feodalinių žemvaldžių pilyse telkėsi tam tikras anksčiau nežinotas vartotojų ir išnaudotojų kontingentas, bet tai buvo dar tik pradinis etapas.

XIII a. pilis, kaip vartojimo ir išnaudojimo veiksnys, buvo istorinė realybė, tačiau kur kas sunkiau pasakyti, kada ir kaip ši realybė atsirado. Ko gera šio veiksnio ištakų liudinininkai galėtų būti XI—XII a. Šia data datuojami masiniai žirgų kapai¹⁰¹. Šie kapai rodo vieną žmogų turėjus dideles kaimenes ir tokį žmogų buvus karo vadą. Vien žirgų pakinkams padaryti reikėjo ne vieno patyruosio amatininko¹⁰². Antras būdingas požymis yra tauriųjų metalų, monetų ir brangenybių kaupimas. Tą liudija II tūkstantmečio pirmųjų amžių lobiai¹⁰³. Kai kurie iš jų — neabejotinai sukaupti feodalų¹⁰⁴. Todėl galima teigti, kad feodalų pilyse, kaip išnaudojamojo darbo ir jo sukurtu produktu telkimo centrai, tapo pastebimais socialiniais centrais ne anksčiau kaip XI a. antrojoje pusėje—XII a., o nuo XII a. antrosios pusės ar pabaigos tokie centrai veikė jau be jokios abejonės.

Amatų technikos lygis

I tūkstantmečio pabaigoje—II tūkstantmečio pradžioje Lietuvoje, kaip atskiri verslai, išsiskyrė rudos gavyba, kalvystė, sidabrakalvystė, išmokta tempti vielą, lydyti gerą plieną, virinti bei su sidabru jungti geležį, žalvarį ir ciną (alavą), štampuoti skardą, sidabruoti kaitinimu, lydyti stiklą — visa tai to meto sąlygomis buvo labai dideli technologijos poslinkiai, negalimi be įgudusių amatininkų¹⁰⁵. Tuo pačiu metu atsirado batsiuvių, yra žinomi lietuvių dar-

⁹⁹ Scriptorum rerum prussicarum (toliau — SRP). Leipzig, 1861. Bd. 1. S. 174, 184.

¹⁰⁰ Plg.: Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 20.

¹⁰¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvos kario žirgas. V., 1971. P. 12.

¹⁰² Ten pat. P. 23.

¹⁰³ Daugudis V. Stakliškių lobis. V., 1968. P. 31.

¹⁰⁴ Ten pat. P. 32; Tautavičius A. Papildomi duomenys apie naujus sidabro lydinių ir XIV a. II pusės—XV a. pradžios monetų radinius Lietuvos TSR teritorijoje // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MADA), 1965. T. 1(18). P. 74.

¹⁰⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai... P. 62—72; Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 21—22.

bo balnai; X a. puodai pradedami žiesti žiedžiamuoju ratu ir puodininkystė tampa specialistų verslu¹⁰⁶. Lietuvos ūkio ir amatų technika pirmaisiais II tūkstantmečio amžiais iš esmės per daug neatsiliko nuo gretimų šalių technikos¹⁰⁷, o feodalų pilys įgijo techninę bazę, kuri garantavo jų tobulėjimą.

Amatininkus galima laikyti socialiniu pagrindu miestams susidaryti, tačiau nežinia, ar tai miestų susidarymo prielaida, ar tik rodiklis. Feodalinė tėvonija turėjo amatininkų dar iki miestų atsiradimo¹⁰⁸. Miesto amatininko — smulkaus prekių gamintojo — darbas tenkino ne uždara tėvonijos ūkį, bet rinką¹⁰⁹. Vadinas, kriterijus Lietuvos amatų socialiniam pobūdžiui suvokti yra amatininkų produkcijos realizavimo pobūdis.

II tūkstantmečio pradžioje lietuvių padaryti papuošalai pateko į šių dienų Baltarusijos teritoriją ir Gotlandą, tačiau nepamirština, kad dar ir V—VIII a. vyko pastovūs tarpentiniai mainai papuošalais¹¹⁰. Papuošalai — prabangos prekė, ir ne jie lemia amatų santykį su bendruoju visuomenės ūkiu. Be to, nepamirštini natūralūs amatininkų ir vietinių žemdirbių mainai bei keliaujantys amatininkai, kol dar nebuvo dirbančių rinkai¹¹¹. Todėl techninis amatų lygis ir dirbinių realizacijos atstumai dar ne viską pasako.

Nemenčinės pilyje aptikta rūdos lydymo krosnelių ir amatininkų įrankių¹¹². Aukštadvario pilyje, kaip nustatyta, gyveno papuošalų meistras¹¹³. Dėl plačių šių piliakalnių chronologijos ribų sunku konkrečiau datuoti minėtus radinius, bet jie nedviprasmiškai rodo, jog čia dirbo tėvoniniai amatininkai. Labai iškalbingas yra ir Gedimino amatininkų kvietimas iš Vokietijos¹¹⁴. Vadinas, jų trūko, o tai irgi nėra amatų prekinės gamybos požymis. Antra

¹⁰⁶ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai... P. 74—79; *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971. P. 27.

¹⁰⁷ *Пащто В. Т.* Хозяйство и техника средневековой Литвы // ВИ, 1947. № 8. С. 74—81.

¹⁰⁸ *Семенов В. Ф.* История средних веков. М., 1956. С. 148.

¹⁰⁹ Ten pat. P. 148—150.

¹¹⁰ Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. (toliau — LGPR). V., 1978. P. 148, 228—229.

¹¹¹ Ten pat. P. 224; *Семенов В. Ф.* История средних веков. С. 148.

¹¹² *Kulikauskas P.* Nemenčinės piliakalnis. P. 31.

¹¹³ *Daugudis V.* Senoji medinė statyba Lietuvoje. P. 90—91.

¹¹⁴ Gedimino laišakai (toliau — GL). V., 1966. P. 33.

vertus, XIII—XIV a. Vilniaus papilio archeologiniai tyrimėjimai rodo, jog buvo atskiros batsiuvių, šikšnių, kubių sodybos¹¹⁵. Meistriškai surešti namai, įvairūs keramikos ir metalo dirbiniai liudija, jog buvo įgudusių puodžių, kalvių ir dailidžių, kurių darbo produktais naudojosi eiliniai gyventojai¹¹⁶. Kad XIV a. Vilniaus dailidės buvo profesionalūs, liudija ir tai, jog jie vartojo pjūklą¹¹⁷ (šis įrankis retokai buvo vartojamas dar ir gerokai vėliau¹¹⁸). Tai rodo, kad XIV a. Vilniaus amatininkams buvo būdingas darbo pasidalijimas ir kad jie telkėsi pagal profesijas.

Kokie buvo amatininkai, šiuo metu gal geriausiai galime spręsti iš maždaug 1300 m. datuojamo vilniečio būsto inventoriaus, nors būsto šeimininko jokia būdu negalime laikyti kalviu; rastas geležies žaliavos gabalas: kalviai tuomet dar dirbo iš užsakovų medžiagos¹¹⁹. Tokie dirbiniai dar nepatekdavo į rinką ir nebuvo prekė¹²⁰. Tačiau XIII a. antrosios pusės—XIV a. pirmosios pusės Vilniaus amatininkų produkcija jau buvo skiriama ne vien feodalo piliai bei jos šeimynykščiams. Nors prekinė gamyba tuo metu ir mažai tikėtina, tačiau lygiai taip pat mažai tikėtina, kad jos nebuvo truputį vėliau.

Tiesa, prekinė gamyba klostėsi pamažu. Apie tai galima spręsti iš pažangios karo technikos diegimo. XIV a.—XV a. pradžioje Lietuvoje iškilo ne viena mūro pilis, tačiau joms statyti buvo pakviesta vokiečių meistrų¹²¹. XIV a. antrojoje pusėje didesnėse pilyse jau buvo arsenalai, kuriuose buvo saugomos sudėtingesnės pilių apgūlimo mašinos¹²² (jų padarymas reikalavo kelių amatų suderinimo), 1382 m. minima lietuvių artilerija¹²³, bet dar ir

¹¹⁵ *Tautavičius A.* Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje // MADA, 1960. T. 2(9). P. 63—65; *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. V., 1968. P. 42—53.

¹¹⁶ *Tautavičius A.* Archeologiniai kasinėjimai... P. 55—59; *Tautavičius A.* Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities // ILKI, 1958. T. 1. P. 100—101.

¹¹⁷ *Tautavičius A.* Archeologiniai kasinėjimai... P. 54.

¹¹⁸ *Zilėnas V.* Dailidės ir jų darbo įrankiai // ILKI, 1958. T. 1. P. 187.

¹¹⁹ *Tautavičius A.* Iš XIV a. ... buities. P. 103.

¹²⁰ *Всемирная история.* М., 1957. Т. 3. С. 318.

¹²¹ Lietuvos pilys. P. 243.

¹²² SRP, 1863. Bd. 2. S. 95.

¹²³ *Kučinskis A.* Kęstutis. V., 1988. P. 170—171.

XV a. pradžioje buvo reikalingi vokiečių patrankininkai¹²⁴.

Aptarti faktai rodo, kad amatininkai būrėsi papilnuose bent jau nuo XIII a. pabaigos. Tokiame stambiame centre, kaip Vilnius, prekybiniai santykiai pradėjo skverbtis į papilį jau nuo XIV a. vidurio. Kaip šis procesas vyko kituose papilnuose apibūdinti sunkiau.

Papilys

Per ankstesnius kasinėjimus Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje rasta XII—XIII a. dirbinių¹²⁵. Šiaurinė Gedimino kalno papėdė iki XIV a. antrosios pusės buvo gyvenamas rajonas, užstatytas mediniais pastatais¹²⁶, iš kurių jau galima spręsti apie XIII—XIV a. Vilniaus amatų pobūdį¹²⁷. Nauji kasinėjimai prie arsenalo parodė, kad gyvenvietė šiame rajone atsirado dar II tūkstantmečio pradžioje, o XIII—XIV a. ji buvo tankiai gyvenama. Šiam laikotarpiui būdingi rentininiai pastatai¹²⁸. Netgi XII a. jau galima laikyti šio proceso pradžia¹²⁹, o XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje Vilnius užėmė didelį plotą—nuo Gedimino kalno iki dabartinės Trakų gatvės¹³⁰.

Ūkiniai pastatai vilniečių sodybose tuo metu jau buvo atskirti nuo gyvenamųjų¹³¹. Apie sodybų kvartalus galima spręsti iš medinio grindinio. Arsenalo rajone rasti net trys jo sluoksniai¹³². Gal ir reikėtų orientuotis į vėlesniųjų radiokarbono tyrimų rezultatų (pagal juos—seniausias grindinys datuojamas XI—XII a.¹³³) ribą, tačiau nėra abe-

jonių, kad šis grindinys yra to paties meto kaip ir pati gyvenvietė.

Miesto buities rodiklių turime nedaug, bet iš pavienių sodybų, kvartalų galima spręsti, jog XII a. ar bent jo antrojoje pusėje miesto užuomazga jau buvo. XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje pilies kalno papėdė nuo Neries pusės buvo apjuosta pylimu¹³⁴. Vadinasi, apie XIII a. ar XIII a. pabaigą—XIV a. pradžią Vilniaus papilys bent iš dalies buvo susietas su pilimi į vieną gynybinę sistemą. Tai yra svarbus miesto, sakytume, brandaus miesto, požymis, nors, žinoma, vien iš šio fakto, neturėdami duomenų apie kitus Lietuvos miestus, negalime daryti skubių išvadų. Šiaip ar taip, Gedimino laišakai jau rašyti Vilniaus mieste¹³⁵.

Kol kas neturime smulkesnių archeologinių duomenų apie kitus Lietuvos papilius. Galima nemažai pasakyti apie Kauno miesto užuomazgos zoną¹³⁶, tačiau trūksta svarbiausios grandies—detalių seniausiojo papilio kasinėjimų. Todėl apie Lietuvos papilių užuomazgas ir raidą galime kalbėti tik remdamiesi Vilniaus duomenimis. Tačiau Vilnius, bent jau nuo XIV a. pradžios, buvo sostinė ir todėl jo mastelio negalima be išlygų taikyti kitiems papiliams. Atrodo, kad jų raida buvo lėtesnė.

Pinigų emisija

Vienas ryškiausių pinigų apyvartos, kartu ir prekybos verslo rodiklių yra tauriųjų metalų (pinigų) svorio sistemos susidarymas. Lietuvos teritorijoje ji susiklostė ir gyvavo II tūkstantmečio pirmaisiais šimtmečiais. Tai vadinamieji ilgieji¹³⁷. Ilgųjų lobių išsidėstymas rodo, kad tauriųjų metalų apyvarta XII—XIV a. Lietuvoje rėmėsi savais sidabro lydiniiais¹³⁸. Intensyvėjančią apyvartą liudija Prahos gra-

¹³⁴ Ten pat.

¹³⁵ GL. P. 35: „Datum in ciuitate nostra Vilna, ... anno domini MCCCXXXIII“.

¹³⁶ Mekas K., Oksas J. Kauno senamiesčio ištakos // LAK, 1980. T. 6, sąs. 2. P. 134—137.

¹³⁷ Navickaitė-Kuncienė O. Seniausios (X—XIII amžių) svorio matų sistemos Lietuvoje klausimu // MADA, 1966. T. 2(21). P. 143—158; Volkaitė-Kulikauskienė P. О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма // От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллинн, 1966. С. 216—223; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai... P. 106—119; LGPR. P. 159—167, 240—245; LMK, 1981. T. 2. P. 98—129; Žr.: 2 priedą.

¹³⁸ LMK. T. 2. P. 126.

¹²⁴ Prochaska A. Dzieje Witolda w. księcia Litwy. Wilno, 1914. S. 363.

¹²⁵ Tautavičius A. Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje 1957—1958 m. // MADA, 1959. T. 1(16). P. 129.

¹²⁶ Ten pat. P. 133.

¹²⁷ Žr. 181, 184 išnašas.

¹²⁸ Лисанка А., Даугудис В., Бешенене Л., Ласавицкас С. Раскопки на территории старого арсенала в Вильнюсе // Археологические открытия 1978 года (тоliau—АО... г.). М., 1979. С. 457—458.

¹²⁹ Daugudis V., Лисанка А. Vilniaus žemutinės pilies arsenalo teritorijos tyrinėjimai 1978 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais (тоliau—ATL... м.). V., 1980. P. 39.

¹³⁰ Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija... P. 26—27.

¹³¹ Tautavičius A. Iš XIV a. ... buities. P. 95—98, 103.

¹³² Daugudis V., Лисанка А. Vilniaus žemutinės pilies... P. 40.

¹³³ Ten pat.

šių plitimas XIV a. antroje pusėje. Šie grašiai buvo suderinti su ilgųjų emisija¹³⁹. Kaip rodo Narkūnų piliakalnyje rasti pinigėliai¹⁴⁰, Lietuvos numizmatikoje dar galimos įvairios staigmenos. Tačiau ir jos vargu ar paneigs tai, kad reguliariai lietuviškos monetos pradėtos kalti tik XIV a. pabaigoje¹⁴¹. Svoriu šios smulkios monetos buvo suderintos su Prahos grašiu (apie 1/10 grašio)¹⁴². Vadinas, nuo XIV a. pabaigos Lietuvoje cirkuliavo tokia piniginių nominalų hierarchija: lietuviški ilgieji—Prahos grašiai — lietuviški pinigėliai. Pinigėliai jau buvo įėję į eilinių prievolinkų buitį (tik nežinia, kokiu mastu), nes sidabrinės mokestis buvo renkamas dar Algirdo laikais¹⁴³. Kartu pinigėlių kaldinimo pradžia rodo prekių santykių skverbimosi į eilinių gyventojų socialinę terpę pradžią, smulkųjų prekių sandėrių, bent šiek tiek atspindinčių prekinę gamybą, atsiradimą. Todėl galima teigti, kad naujas tauriųjų metalų apyvartos etapas prasidėjo nuo XIV a. pabaigos.

Tauriųjų metalų apyvartos kitimas labai iškalbingas reiškinys, tačiau vien iš jo negalime spręsti, kiek plačiai jis veikė ankstyvosios feodalinės visuomenės socialinėje viršūnėje. Adomas Bremenietis teigia, kad prūsai mažai domisi tauriaisiais metalais, ir čia pat pasakoja apie gausybę aukso Kurše¹⁴⁴. Vadinas, XI a. galėjo būti tik pati sidabro, kaip pinigų, apyvartos pradžia. Kad taurieji metalai reguliariai cirkuliuotų (tik tuomet gali realiai egzistuoti pinigų ar pinigų svorio sistema), reikia susikaupti tam tikrą pasipildančią atsargą¹⁴⁵. Tokia išsivysčiusi feodalinė šalis kaip Čekija X—XI a. per metus pinigams iš-

leisdavo daugiau kaip 130 kg gryno sidabro¹⁴⁶, o Lenkija — tik 4 kg¹⁴⁷. Lietuviškų ilgųjų emisijos, žinoma, neįmanoma nustatyti, tačiau iš monetoms sunaudoto metalo kiekio galima nors apytikriai nustatyti žinomų ilgųjų loblių svorį. Vilniaus lobis (datuotinas pagal jame esančią Kijevo griviną vėliausiai XIII a.) sveria apie 60 kg¹⁴⁸. 7 kg ilgųjų rasta Trinapolio lobyje¹⁴⁹. Šiaip ilgųjų lobiai yra gerokai menkesni¹⁵⁰. Net ir sudėję visus rastuosius lobius, žinodami, kad ši suma sukaupta per porą šimtų metų, pamatytume, jog metinė ilgųjų emisija buvo labai kukli. Antra vertus, ši emisija vis dėlto yra nepaneigiamas faktas.

Nedidelė ilgųjų apyvarta XIV a. pabaigoje išryškėjusios pinigėlių emisijos fone rodo, kad XII—XIII a. ilgųjų apyvarta buvo naudojama tik tolimojoje prabangos reikmenų prekyboje. Iš ilgųjų cirkuliacijos galime spręsti, jog ši prekyba intensyvėjo. Prahos grašių cirkuliacija laikytina monetų skverbimosi į kasdienę buitį pereinamąja pakopa, o šio proceso pradžia — lietuviškų pinigėlių atsiradimas XIV a. pabaigoje.

¹³⁹ Zr. 5 priedą.

¹⁴⁰ Kulikauskienė R. Kur Utenos pradžia? // Mokslas ir gyvenimas, 1979. Nr. 3. P. 9—10.

¹⁴¹ Tautavičius A. Papildomi duomenys... P. 80—82; Даркевич В. П., Соболева Е. Л. О датировке литовских монет с надписью «печать» (по материалам Шанхайского клада) // СА, 1973. № 1. С. 83—95; Kiersnowski R. Najdawniejsze monety Litewskie // Wiadomości numizmatyczne, 1984. Zesz. 3—4 (109—110). S. 129—175.

¹⁴² Karaziya P. Aluonos Sklėrių ir Krūminių monetų lobiai // Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis (toliau — VDKMM), 1941. T. I. P. 134.

¹⁴³ Kodeks dyplomacyjny katedry i diecezji Wileńskiej. Kraków, 1932. T. I, zesz. 1. S. 14.

¹⁴⁴ Monumenta Germaniae historica (toliau — MGH). Hannovera, 1925 (Leipzig, 1846). Scriptorum. T. 7. P. 374.

¹⁴⁵ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956. С. 169, 185.

¹⁴⁶ Suchodolski S. Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej. Wrocław, W-wa; Kraków; Gdańsk, 1971. S. 54, 73, 218.

¹⁴⁷ Ten pat. P. 218.

¹⁴⁸ Karaziya P. Vilniaus lobis. V., 1932. P. 22—23; Tautavičius A. Papildomi duomenys... P. 74; LMK. T. 2. P. 106.

¹⁴⁹ Tautavičius A. Papildomi duomenys... P. 74.

¹⁵⁰ Fedorovas G. B. Lobių su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija // Lietuvos istorijos instituto darbai, 1951. T. I. P. 200—213. Visi žinomi ilgųjų lobiai yra suvesti Z. Dukso darbe, žr. LMK. T. 2. P. 98—129. Puspavalių ilgųjų rasta apie 87 kg, žr. LMK. T. 2. P. 106.

LIETUVOS FEODALINIO MIESTO ATSIRADIMO EKONOMINIS IR SOCIALINIS ASPEKTAS

Prekybos pobūdis

IX—XII a. prekyba lietuvių žemėse buvo menka, buvo aptarnaujama vien socialinė viršūnė, vyko tik tolimoji prabangos reikmenų prekyba¹⁵¹. Šiuo laikotarpiu Lietuvos teritorijoje išryškėjo trys prekybos centrai: pajūris, Kauno ir Vilniaus apylinkės¹⁵² (du pastarieji lietuvių genčių teritorijoje). Apie Kauną, kaip miesto tipo gyvenvietę, neturime duomenų nei iš XIII, nei iš XIV a. Vilnius XIV a.—jau miestas (žr. toliau), bet kartu ir Lietuvos valdovo rezidencija. Taigi Kauno pavyzdys (žinoma, atsižvelgiant į XIV a. antrosios pusės karo veiksmų stabdomąjį poveikį) rodo, kiek dar toli iki miesto buvo šiems prekybos centrams. X a. pabaigoje minimos prūsų prekyvietės¹⁵³ leidžia XI a. Kauną ir Vilnių laikyti tik emporijomis (prekių mainų ir sankrovų punktais).

XI a. sambių gentinei diduomenei prekyba buvo tokia svarbi, kad imta rūpintis, kaip apsaugoti pirklius nuo audrų ir piratų¹⁵⁴. Tuo metu jau ir pačių sambių pirkliai vyko į Švediją¹⁵⁵. Ar tą patį galima pasakyti apie XI a. lietuvius, nežinia, tačiau jau 1201 m. jie minimi Rygoje kaip taikiai besiverčią žmonės¹⁵⁶. Vargu ar jie ten vyko ne prekybos reikalais. XIII a. viduryje paliaubų su kryžiuočiais metu žemaičiai keliaudavo apsipirkti į Livoniją¹⁵⁷. Tikslėsių duomenų apie lietuvių ir Livonijos prekybą XIII a. pirmojoje pusėje neturime¹⁵⁸, tačiau ir mi-

¹⁵¹ LGPR. P. 238.

¹⁵² Ten pat. P. 238—239.

¹⁵³ SRP. Bd. 1. S. 231: „veniunt in mercatum, ubi confluerat unda populorum“.

¹⁵⁴ MGH. P. 374.

¹⁵⁵ Ten pat. P. 305.

¹⁵⁶ FL. C. 268.

¹⁵⁷ LRCb. S. 107.

¹⁵⁸ *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos prekybiniai santykiai XIII—XIV a. pirmoje pusėje // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija (toliau — Istorija), 1971. T. 12. P. 127.

nėtų užuominų pakanka įrodymui, kad tuo metu lietuvių pirklių jau buvo¹⁵⁹.

Atskirai aptartina vadinamoji 1253 m. Mindaugo privilegija Rygai, nes nuo jos interpretavimo priklauso ir kitų XIII a. duomenų vertinimas. Mindaugo aktų autentiškumo klausimu jau susikauptė nemaža istoriografija¹⁶⁰, bet iki šiol neprieita prie bendros nuomonės. Aptariamoji privilegija yra pergamentas be prikabinto antspaudo (nėra žymių, kad jo būta)¹⁶¹. Paleografiniai duomenys rodytų, jog privilegija rašyta XIV a. viduryje, tačiau formuliaras sutampa su XIII a. autentiškais aktais, kai kurie dispozicijos punktai turi atitikmenų kitose XIII a. rygiečiams suteiktose Baltijos šalių privilegijose¹⁶².

Norėdami nustatyti, ar 1253 m. Rygos privilegija autentiška, galbūt pirmiausia turėtume ją dar palyginti ne su šiaip to meto rygiečių gautomis privilegijomis, o su tomis, kurių eschatokole nenurodomas akto surašytojas (taip yra ir šiame Mindaugui priskiriamame akte)¹⁶³. Tokios yra Rygos vyskupo Mikalojaus 1250 m. ir Rostoko kunigaikščio Barvino 1257 m. privilegijos¹⁶⁴. Ir jose, ir Mindaugo privilegijoje po intituliacijos eina salitacija, visose šiose salitacijose yra promulgacinė formulė apie šį raštą matysiančius žmones¹⁶⁵. Visose trijose privilegijose po salitacijos eina (nors ir skirtingos, ypač Mindaugo akte) arengos¹⁶⁶, visur dispozicija pradedama naraci-

¹⁵⁹ *Sadauskaitė I.* XII—XIII a. pirklio kapas Sargėnuose // MADA, 1959. T. 2(7). P. 57—76; *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos... P. 22.

¹⁶⁰ Zr.: *Maleczyński K.* W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253—1261 // *Ateneum Wileńskie* (toliau — AW), 1936. Roczn. 11. S. 2—4.

¹⁶¹ LUB. S. 68.

¹⁶² *Maleczyński K.* W sprawie... S. 5—6, 49—50.

¹⁶³ LUB. S. 313.

¹⁶⁴ Ten pat. P. 271, 393.

¹⁶⁵ Ten pat. P. 271: „Nicolaus, Dei gratia Rigensis episcopus, universis Christi fidelibus, praesens scriptum inspicientibus, salutem in eo, qui est omnium vera salus“; P. 312: „Mindowe, Dei gratia rex Letithowie, omnibus praesentes litteras inspecturis, perpetuum salutem“; P. 392—393: „Borwinus, Dei gratia dominus de Rosztock, universis praesens scriptum visuris, in perpetuum [salutem.—E. G.]“.

¹⁶⁶ Ten pat. P. 271, 312, 393.

niu akto davėjo motyvavimu¹⁶⁷. Skiriasi tik Mindaugo privilegijos konteksto pabaiga: joje yra kominacinė sankcija, o Mikalojaus ir Barvino privilegijose — koroboracinė formulė apie pridėdamą antspaudą (pastaroji dar pradedama invokacija, kurios nėra kitur)¹⁶⁸. Bet Mindaugo aktas kaip tik neantspauduotas.

Aptarti lyginamųjų privilegijų požymiai rodo, kad visų trijų formuliarių struktūra tapati ar beveik tapati. O svarbiausia tai, kad visų jų dispozicijos sutampa arba labai panašaus turinio: kalbama apie laisvą prekybą ir atleidimą nuo maitų (tik Barvino privilegijoje dar keliamą sąlyga išrengti vieną karį)¹⁶⁹. Tiesa, Mindaugo akte dar pridurta kranto teisės kasacija¹⁷⁰. Bet analogiškas dalykas yra Rygos vyskupo Alberto 1211 m. privilegijoje Gotlando pirkliais¹⁷¹.

1253 m. Rygos privilegija diktatu išsiskiria iš visų kitų Mindaugo (tikrų ar falsifikuotų) aktų¹⁷². Bet mūsų lyginimų kontekste šis skirtumas rodytų veikiau jos au-

¹⁶⁷ Ten pat. P. 271: „Nos itaque communi omnium utilitati in novella Livoniae plantula providere volentes“; P. 312—313: „In die igitur, qua per ministerium venerabilis patris domini H., Culmensis episcopi auctoritate sanctissimi patris nostri et domini Innocentii, summi pontificis, in regem Lettowie oleo sacro peruncti; regni suscepimus diadema“; P. 393: „Hinc est, quod noluit esse volumus universis, quod nos, maturo consilio vasallorum nostrorum, et speciali dilectione, qua amplectimur civitatem Riga“.

¹⁶⁸ Ten pat. P. 271, 313, 392, 393.

¹⁶⁹ Ten pat. P. 271: „libertatem viarum tam in terris, quam in aquis, in Duna aut aliis quibuscunque, per ascensum et descensum earundem, civibus Rigensibus ac mercatoribus advenis et indigenis... confirmamus“; P. 313: „caris nostris civibus Rigensibus et omnibus mercatoribus Theutonicis plenam et perpetuam donamus libertatem et pacem per universas partes regni nostri, tam in terris, quam in aquis veniendi, morandi, recedendi, absque theloneo et omni exactionis genere, quocunque nomine censeantur“; P. 393: „contulimus eam libertatem, ut cives dictae civitatis, cum ad partes nostras devenerint, ab exactione thelonei sint exempti, tali inquam conditione, ut singulis annis pro nobis virum armatum in expeditione contra paganos promoveant“.

¹⁷⁰ Ten pat. P. 313: „Quod si aliquis ipsorum in aquis nostrae dominationis pati naufragium forte contigerit, decernimus et volumus, ut a nemine impediatur, nec in rebus suis, sive in navi fuerint, sive in agris, aliquatenus molestentur, sed liberum eis sit de ipsis rebus suis pacifice prout voluerint ordinare“.

¹⁷¹ Ten pat. P. 27: „Quicquid de naufragiis suis eripere possunt, libere possidere“. Kur kas plačiau šis kazusas aprašomas Saremos vyskupo Henriko 1256 m. privilegijoje pirkliais // Ten pat. P. 375—376.

¹⁷² Maleczyński K. W sprawie... S. 5.

tentiškumą, o ne falsifikavimą. Juk visi kiti Mindaugo aktai skirti Livonijos ordinui ir Lietuvos vyskupui (to paties ordino nariui). Kaip tik remiantis šiais aktais, dar ryškiau matyti anksčiau aptartų trijų rygiečių privilegijų ryšys. Tai patvirtina XIII a. šeštojo dešimtmečio tipišką Rygos miestiečių diktatą (būtent diktatą, o ne formuliarą). Mindaugo privilegija Rygai yra būdingas tokio diktato pavyzdys. Ar Mindaugas patvirtino šį rygiečių parengtą dokumentą, nežinoma, labiau tikėtina, kad nepatvirtino, tačiau ne tai svarbiausia. Atkrita ar bent mažėja abejonės dėl to, kad rygiečiai buvo jį paruošę, išryškėja (kaip rodytų išlikęs XIV a. nuorašas), kad dispozicijos turinys jiems buvo aktualus ir vėliau: Mindaugo privilegijoje (tiksliau rygiečių projekte) kalbama apie realias XIII a. vidurio vokiečių (pirmiausia Rygos) pirklių aktualias Lietuvos valstybėje. Šios aktualijos — reguliari prekyba ir atleidimas nuo maitų.

Tiek viena, tiek antra rodo, kad vokiečiai Lietuvos teritorijoje prekiaavo gana intensyviai, todėl feodalinės valstybės aparatui apsimokėjo uždėti maitus. Turint galvoje, kad XII a. viduryje vokiečių pirkliai nežinojo kelių į Lietuvą arba labai menkai juos žinojo¹⁷³, akivaizdu, kokį šuolį jų prekyba padarė XII a. pabaigoje ir ypač XIII a. pirmojoje pusėje. Popiežių draudimai parduoti baltams geležį, druską, drabužius ir ginklus¹⁷⁴ rodo, kaip nedrąsiai, bet vis dėlto „kasdieniškėja“ tolimosios prekybos nomenklatūra. Gausėjantys pirkėjai buvo ne kas kita kaip feodalinių pilių kadrai.

Kyla klausimas dėl lietuvių pirklių kontragentiškumo, be kurio sunku būtų įsivaizduoti minimą prekybos apimtį didėjimą. Juo labiau, kad intensyvėjant prekybai vis labiau reikėjo ir lietuviškų prekių. Vokiečių domėjimasis Prūsijos žvėrių kailiukais dar XI a.¹⁷⁵ sakyte sako, kad į Vidurio Europos rinką buvo įtraukiama ir Lietuva.

Kaip sakyta, jau XIII a. pirmojoje pusėje esama užuominų apie lietuvių pirklius. XIV a. pradžioje buvo užfiksuoti Mindaugo amžininkų parodymai apie Treniotos pre-

¹⁷³ Gudavičius E. „Lietuvos“ vardas XI a.—XII a. I pusės šaltiniuose // MADA, 1983. T. 3(84). P. 83. Plg.: Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 22—23.

¹⁷⁴ Пауно В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 94, 274.

¹⁷⁵ MGH. P. 374.

kes, jo šeimynykščių vežamas į Livoniją¹⁷⁶. Lietuvių pirklius Rygoje ir gausias jų prekes mini XIII a. devintojo dešimtmečio antrosios pusės aktas; beje, Traidenis šiuos pirklius paniekinamai vadina savo „kaimiečiais ir šunimis“¹⁷⁷. Šios dvi žinutės labai iškalbingos. XIII a. septintąjį dešimtmetį kunigaikštis prekiaavo savo nelaisvųjų agentų rankomis ir kupromis, tačiau šis reiškinys neabejotinai jau nyko: kita pirklių karta jau buvo savo prekyba besiverčiantys eiliniai lietuviai. Tai rodo didžiojo kunigaikščio abejingumas jų likimui, taip aiškiai atspindimas jo feodalinio leksikono; valdovas dar neskiria laisvų žmonių nuo bendruomenininkų žemdirbių: jam jie tokie patys „kaimiečiai“¹⁷⁸. Prekiaujantys „kaimiečiai“ jau rausė duobę nelaisviesiems kunigaikščių faktoriams, bet patys tokiais faktoriais dar nebuvo tapę, jų prekyba dar per menka.

Vadinamoji Rygos skolų knyga, surašyta XIII a. paskutiniais ir XIV a. pirmaisiais dešimtmečiais, rodo, kad lietuvių prekyba pažengusi jau toliau¹⁷⁹. Knygos leidėjas H. Hildebrandas išrinko sandėriuose minimus lietuvių vardus¹⁸⁰. Literatūroje yra išanalizuoti šių pirklių sandėriai¹⁸¹. Tačiau visų pirma ne taip lengva atskirti lietuvius nuo kitų baltų¹⁸², antra, iš tikrųjų labiausiai priskirtini lietuviams ar net neabejotinų lietuvių asmen-

¹⁷⁶ Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des deutschen Ordens. Königsberg, 1828. Bd. 3. S. 179—180.

¹⁷⁷ LUB. S. 627: „Quo facto contigit, eiusdem regis homines civitatem Rigensem intrare pro suis mercimoniis peragendis, quos... detinere captivos... remisso uno detentorum eorumdem cum ipsorum nuntio regi saepius recitato; bona detentorum in tres partes... dividentes... Quibus rex respondit animo indignanti: „Quid tales curo rusticos atque canes!“... Quo intellecto a nuntio memorato, noster praedecessor ac magister, civitasque Rigensis, detentorum bona inter se prius divisa, prout sorte competebant cuilibet, obtinebant“.

¹⁷⁸ Plg. tapatų Algirdo leksikoną, taikomą lybių seniūnui, žr.: Пауцро В. Образование Литовского государства. С. 330—331.

¹⁷⁹ Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos... P. 128, 133—134; Ivinskis Z. Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert. Conventus primus historicorum ballicorum. Riga, 1938. P. 276—285.

¹⁸⁰ Das Rigische Schuldbuch (1286—1352) (toliau — RSB). St. Petersburg, 1872. S. XLIII.

¹⁸¹ Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos... P. 133—134; Ivinskis Z. Die Handelsbeziehungen... P. 276—277, 283—285.

¹⁸² Zr.: RSB. S. 2, 6, 40, 47, 77, 82, 86—88, 98 (Loyteke-Leycike-Lovtike, Sedegovde, Saluce, Galejne, Nedruce, Pelech, Somgote, Viscegede).

vardžiai yra sudurti su krikščioniškais vardais¹⁸³. Pagaliau minimi lietuviškais vardais pirkliai iš Cėsių ir Daugpilio ar kitų Livonijos vietovių¹⁸⁴. Daugpilis nuo XIII a. devintojo dešimtmečio vidurio iki 1313 m. iš tikrųjų buvo lietuvių rankose¹⁸⁵, o apie kitas vietas sunkiau ką pasakyti. Todėl kol kas tenka apsiriboti vien tais vardais, kurie nekelia abejonių, kad tai lietuviški. Atmestinas ir įrašas, minintis lietuvius Plikį bei Surkantą, nes jis yra tarp kitų įrašų, kuriuose kalbama ne apie lietuvių pirklius, o apie didžiojo kunigaikščio pasiuntinius¹⁸⁶.

Net ir atmetus šiuos abejotinus įrašus, lieka svarbių duomenų. Pirklys Mindaugas prekiaavo mažiausiai 10 metų (1286 ir 1296 m. įrašai), jis perleido per savo rankas nemažus pinigus (paskolina 6 markes, pasiskolina 16 markių)¹⁸⁷. Minimi du pirkliai iš Kernavės: Rameiškis, skolingas 6 akmenis ir 4 svarus, Studilas — 3 svarus vaško¹⁸⁸. 10 vaško svarų skola užrašyta Pabilčiui iš Kriaunų ar Krėvos (Crowen)¹⁸⁹. Be to, yra įrašų apie įvairius kailiukus¹⁹⁰ bei nemažus vaško kiekius (3 akmenys, laisvasvaris)¹⁹¹ iš Lietuvos.

Dar ankstesniais vertinimais (su atmestais vardais) lietuvių prekyba buvo daug menkesnė už rusų ar vokiečių¹⁹². Mūsų duomenimis, ji atrodo dar kuklesnė. Tačiau nepastebėti jos jau nebegalima. Lietuva buvo tipiška žaliavų tiekėja, produktai gaunami iš primityvių medžioklės ir miškų bitininkystės verslų, tačiau lietuvių pirkliai jau buvo įsitraukę į jų realizaciją. Rygos skolų knygoje minimi Lietuvos vietovardžiai, todėl galima manyti, kad bent

¹⁸³ Ten pat. P. 19, 36, 49, 82, 108 (Johannes Bythovte, Johannes Maseghe, Petrus Letowinus).

¹⁸⁴ Ten pat. P. 52, 88, 109 (Novsade, filius Ropite des Duneborgh; Surdego et Wolciko de Wenda; Jovntule et Tovtule... de Schinte pageste).

¹⁸⁵ LKK. P. 178—179.

¹⁸⁶ RSB. S. 117.

¹⁸⁷ Ten pat. P. 84—89.

¹⁸⁸ Ten pat.

¹⁸⁹ Ten pat. P. 83. Jei žodis teisingai nurašytas, ta pati vietovė minima XV a. pradžios Vokiečių ordino sąskaitose: Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430. Cracovia, 1882. S. 276.

¹⁹⁰ RSB. S. 17: „III timmer varii operis de Lettowia“. Kailiukai buvo skaičiuojami „keturiasdešimtimis“ (timmer), žr.: Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV—XV веках. М., 1963. С. 107.

¹⁹¹ RSB. S. 22, 78.

¹⁹² Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos... P. 134.

dalis lietuvių pirklių XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje jau gyveno feodaliniuose papiluose.

Tikriausiai lietuviškas svaras susiklostė tik XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje¹⁹³. Tai pasakytina ir apie lietuvišką mylią, galbūt ir uolektį¹⁹⁴. Bent jau Rygos skolų knygoje lietuviškas vaškas įrašytas Livonijos svorio vienetais¹⁹⁵. Tie duomenys rodo, kad lietuviški prekybos matai nusistovėjo ne anksčiau kaip XIV a. Antra vertus, jau pats lietuviškų matų atsiradimas rodo, kad Lietuvos pirkliai vis dėlto pasiekė tokį socialinį lygį, jog gebėjo jausti savo poreikius ir tenkinti juos per savo veiklą.

Nors ir buvo šiokių tokių keblumų dėl ginčų, skriaudų bei pavogto turto¹⁹⁶, iš tikrųjų 1323 ir 1338 m. Lietuvos sutartyse su Livonija kalbama apie tą patį, kas buvo numatyta rygiečių parengtame Mindaugo 1253 m. privilegijos projekte,— apie laisvą prekybą visoje šalyje¹⁹⁷. Savo laisvuose Gediminas žada neimti muitų¹⁹⁸. Vadinasi, laisva prekyba buvo pagrindinis XIII a. antrosios pusės—XIV a. pirmosios pusės teisinių aktų leitmotyvas. Beje, XIV a. šis leitmotyvas jau abipusis: Lietuvos vyriausybė savo pirklių veiklos sąlygomis suinteresuota taip pat kaip ir vokiečiai. Ir suinteresuota ne vien Polocko ar Vitebsko pirkliams, nes sutartyse greta rusų minimi ir lietuvių pirkliai, o 1338 m. sutarties taikos prekybinė zona nuo Dauguvos pratęsiama iki Balninkų, Giedraičių ir Nemenčinės (t. y. iki Vilniaus)¹⁹⁹. Visa tai iš esmės skiriasi nuo Traidenio požiūrio: lietuvių pirklius jis laikė tik „kaimiečiais“. Gediminas jau puikiai skyrė valstiečius nuo amatininkų ir pirklių²⁰⁰.

¹⁹³ Zr. 5 priedą.

¹⁹⁴ Zr. 6 priedą.

¹⁹⁵ RSB. Š. 22, 78.

¹⁹⁶ GL. P. 71—73, 190.

¹⁹⁷ Ten pat. P. 69, 187—190, 195.

¹⁹⁸ Ten pat. P. 33, 41.

¹⁹⁹ Ten pat. P. 187: „Dit sint de vredelant ymme lande tho Lettowen: Balnike, Ketrayche, Nemensyane“; P. 191: „desghelic de Ruscesche efte de Lettowesche copman, svan he kumt to Ryghe, so magh he varen, wor he wil, int lant tho Liflande also verne, also de mester ret... und scloghhen se eren copman, he were Rusce ofte Lettowe... ok dat de Dudesche eme Ruscen eften eme Lettowen wat vorstele“; P. 193: „desghelik worden Ruscen efte Lettowen schelende in des mesters lande under syk... worde de Dedesche copman schelende wedder Lettowen efte Ruscen“; P. 195: „wil eyn Lettowe efte Rutse eme Dudeschen scult gheven umne oide sake“.

²⁰⁰ Ten pat. P. 33.

Treniotos prekes gabenantys šeimynykščiai, Traidenio posakis, negausūs lietuviams skirti įrašai Rygos skolų knygoje, ne per didžiausi jų kapitalai ir natūra paremtos jų operacijos sakyte sako, kad Gedimino požiūris į pirklius nėra seniai atsiradęs. Tačiau Rygos skolų knyga rodo, kad pirkliai ir amatininkai nuo valstiečių buvo skiriami dar prieš Gediminą, kai buvo rašoma ši knyga, t. y. XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje.

Apie pirklių gyvenviečių atsiradimą bei raidą archeologinių duomenų visai arba beveik neturime. Galbūt Lietuvoje apskritai nebuvo tokio viko, kaip Vakarų bei Vidurio Europos šiaurinėje dalyje. Pagaliau svarbiausia ne tai. Remiantis šaltiniais, galima teigti, kad prekybinių vikų gyventojams analogiška socialinė kategorija Lietuvoje pradėjo formotis XII a. pabaigoje ar XIII a. pradžioje ir neabejotinai egzistavo bei plėtėsi XIII a. Stambios feodalinės rezidencijos papilyje tokie žmonės jau telkėsi ar bent ėmė telktis XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje. Ar papilyje ir anksčiau gyveno pirkliai, ar vien papilys buvo tokia telkimosi vieta, ar priešingai — iš pradžių tokia vieta nebuvo, kol kas pasakyti negalima. Nors ir kaip būtų; Vilniaus pirklių reikšmė XIV a. trečiąjį ketvirtį išaugo jau tiek, kad didysis kunigaikštis juos atleido nuo muitų visoje valstybėje²⁰¹.

Miesto prievolinkų bendruomenės susidarymas

Tose šalyse, kur miestai gaudavo savivaldą, jos suteikimas, nors ir koks jis būtų specifiškas, nulemtas tos šalies miestų raidos ypatumų, būdavo tam tikra miestų raidos gairė. Lenkijoje tokia gairė pradinį miestų raidos etapą, kai galiojo vietinė teisė, skyrė nuo tolesnio etapo, kai veikė svetima (dažniausiai vokiečių) teisė²⁰². Kadangi magdeburgijų suteikimas būdingas ir Lietuvai, kartu išryškėja bent iš išorės panašūs jos miestų raidos laikotarpiai.

Pirmoji magdeburginė privilegija buvo suteikta Vilniui 1387 m.²⁰³ Po Z. Kiaupos tyrimų galima neabejoti, kad

²⁰¹ *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430 // Tauta ir žodis, 1928. Kn. 5. P. 396.

²⁰² *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej... S. 5, 289.

²⁰³ *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija... P. 51.

Kaunas magdeburgiją gavo 1408 m.²⁰⁴ Trakų karaimai magdeburgijos privilegiją išsirūpino 1441 m.²⁰⁵ (atnaujinta 1507 m., visam miestui privilegija suteikta 1518 m.)²⁰⁶. Iš jos galima spręsti ir apie krikščioniškosios miesto dalies magdeburgiją. Kaip matyti, tik Vilnius miesto teises gavo XIV a. Visos kitos, net ir pačios seniausios, miestų savivaldos privilegijos buvo suteiktos pereinamuoju į brandų feodalizmą laikotarpiu. Kitaip sakant, iki tol bendruomenių, išskyrus Lietuvos sostinės, raida vyko pagal vietinę teisę.

Vokiečių teisės suteikimas visų pirma buvo šios teisės taikymas vietinėms sąlygoms. Tokia receptija buvo neįmanoma be tam tikro vietinės teisės lygio²⁰⁷. Šią receptiją skatino ir gal net skubino ekonominių santykių su kaimynais intensyvėjimas. Sėkmingas (nors ir laipsniškas) receptijos prigijimas rodo, kad pirmiaujančiuose Lietuvos miestuose miesto tipo bendruomenės jau buvo susikūrusios.

Vilniui toks laikotarpis buvo nuo XII a. pabaigos ar XII—XIII a. sandūros iki 1387 m. Suvokti, ar XIV a. Vilnius buvo specifinių miesto tipo prievolinių bendruomenė, padeda jo magdeburginės privilegijos.

Iš Gedimino laiškų galima spręsti, kad papilių gyventojai atlikinėjo įvairias angarijas²⁰⁸. 1451 m. didysis kunigaikštis vilniečius atleido nuo transporto pastočių²⁰⁹. Pastotes, žinoma, atlikinėjo ir valstiečiai, bet specifiška čia yra tai, kad jos buvo vykdomos visame valsčiuje, o nedidelė miesto teritorija išsiskyrė kaip atskiras vykdytojas.

XV a. pirmojo trečdaliai aktai mini miestiečių šaukiamąją karo prievolę²¹⁰. XVI a. pradžioje vietoj vieno iš-

²⁰⁴ Kiaupa Z. 1408 m. Vytauto privilegija Kauno miestui // Lietuvos istorijos metraštis. 1979 metai. V., 1981. P. 5—19.

²⁰⁵ Бершадский С. А. Литовские евреи. СПб., 1883. С. 121.

²⁰⁶ Kryževičius V. Lietuvos privilegijuotieji miestai. XVII a. antroji pusė—XVIII a. V., 1981. P. 135.

²⁰⁷ Plg.: Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija... P. 51.

²⁰⁸ GL. P. 41.

²⁰⁹ Zbiór praw y przywileiów miastu stołecznemu W.X.L. (toliau — ZPP) // Wilno nadanych. Wilno, 1788. S. 10: „incolae ejusdem dictae nostrae Civitatis per Thivunos et Officiales Vilmenses pro equis vectigalibus seu Podwodorum quos nunquamalios dare solebant, qui jure hujusmodi sunt potiti, nimium gravarentur... unde... incolis ipsius talem libertatem praesentibus conferimus, quod nusquam equi subjugales et podwodorum exigi et recipi debeat ab eisdem“.

²¹⁰ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев. 1901. Т. I. С. 776.

rengto raitelio buvo galima mokėti 1 grašių kapos mokesčių²¹¹. Mums svarbu ne ši evoliucija, būdinga jau miestų savivaldos laikotarpiui, o tai, kad karo prievolę miestiečiai atlikinėjo tol, kol gavo savivaldą ir net po to. Tai sugretinę su pastočių angarijomis bei jų analogiškai „užsitęsusia“ chronologija, pamatysime, kad miestų bendruomenėse išliko senasis karo ir darbo prievolių dvilypumas, skiriantis jas tiek nuo darbo prievolės atliekančių valstiečių bendruomenių, tiek nuo vien karo prievolės privilegijai pavaldžių bajorų.

Žinoma, šis senasis dvilypumas liko todėl, kad atsirandančių miestų gyventojų karo ir darbo prievolės pamažu lengvėjo (virto, kaip matėme, kitomis). Karo prievolė lengvėjo ne vien didėjant pinigų įmokoms. 1387 m. Vilniaus magdeburginėje privilegijoje kalbama apie seną tradicinę miestiečių prievolę savo ištekliais saugoti Vilniaus pilį²¹². Kartais (pvz., 1505 m. privilegija) vilniečiai išsirūpindavo atleidimą nuo karinio šaukimo savo miesto gynimo ir įtvirtinimo dingstimi²¹³. Pagaliau 1522 m. didysis kunigaikštis atleido juos nuo pilies saugojimo, kad galėtų miestui saugoti išlaikyti 24 ginkluotus vyrus²¹⁴. Tai, be abejo, vėlesnio laikotarpio duomenys, bet jie labai ryškiai rodo, kad miestiečių pašauktinė karo prievolė pamažu virto vien lokaline savo miesto saugojimo prievole. Tai magdeburgijos laikų reiškinys, tačiau senasis pilies saugojimo paprotys, minimas 1387 m. privilegijoje, byloja, kad ir anksčiau papilio gyventojai privalėjo saugoti savo gyvenamąją vietą, nors tokia apsauga — dar grynai feodalinės pilies saugojimo forma.

²¹¹ Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XIV a. pabaigoje—XVIII a. // MADA, 1981. T. 1(74). P. 47.

²¹² ZPP. S. 1: „Castrum quique nostrum Vilno, sumptibus propriis custodiant, juxta consuetudinem a multis transactis temporibus hactenus tentam, et habitam“.

²¹³ Ten pat. P. 19: „Oni bili Nam czolom, szto toje Miesto Wilenskoje niezatworenoje i iesliby na sluzbu naszu poiechali tohdy, czeho Boze uchoway, szto by tomu Miestu naszomu kakoje szkody od Pohaństwa nie bylo ino dla toho abychma ich z toie sluzby naszoje wyzwolili, i kazali im okolo Miesta budowatisia... i nowidałosia Nam i Panom Radie nasoy taja recz slusznaja... z sluzby naszoje, czešmy sieho Hodu wyzwolili“.

²¹⁴ Ten pat. P. 29: „Ipsi cives Vilmenses ex nunc in antea futuris perpetuis temporibus, a custodia Castri erunt et sint penitus liberi, nisi pro ordine et praesidio civitatis et tranquillitate ac jurium suorum conservatione et executione, custodes 24, decenter armatos... servare, et fovere tenebantur“.

Bendros miestiečių karo ir darbo prievolės mažėjo todėl, kad jos pamažu virto specifinėmis piniginėmis prievolėmis. Tą liudija, kaip matėme, išrengiamų raitelių pakeitimas mokesčiais. Ir šią tendenciją, ar tiksliau — jos užuomazgą, galima pastebėti net ikimagdeburginėje bendruomenėje. Dar Algirdo laikais buvo renkama sidabrinė²¹⁵. Kaip rodo vėlesni šaltiniai, tai buvo bendra rinkliava, imama ir iš valstiečių. Tačiau XIV a. pinigų apyvarta buvo menka, valstiečiai mažai jų turėjo, todėl galima suvokti, kad miestiečių įmokos buvo palyginti didesnės.

Piniginių prievolių atsiradimas turėjo ir kitą pusę — išryškėjo pinigų mokėtojų interesai. Traideniui jie dar buvo „kaimiečiai ir šunys“, o Gedimino sutartyse su Livonija šių „kaimiečių“ palikuonių interesai jau lėmė paties didžiojo kunigaikščio elgesį ir jo sudaromų sutarčių turinį. Kaip matyti iš Vilniaus 1432²¹⁶ ir ypač 1440 m.²¹⁷ privilegijų, Algirdo laikais Vilniaus miestiečiai buvo atleisti nuo maitų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

1387 m. Vilniaus privilegijoje Jogaila vilniečius vadina „miestiečiais ir gyventojais, visa mūsų Vilniaus miesto bendruomenė“²¹⁸. Kaip tik bendruomenei didysis kunigaikštis suteikdavo magdeburgiją. Specifinė prievolinė šios bendruomenės padėtis akivaizdi.

Apžvelgta prievolių raida rodo, kaip pamažu Lietuvoje klostėsi ir formavosi specifinis prievolių statusas. Jis jau akivaizdus XIV a. pradžioje, bet dar sunkiai užčiuopiamas XIII a. viduryje ir net pabaigoje. Žinodami teisinių ir prievolių institutų antstatinį pobūdį, galime suvokti, kad miestiečių bendruomenės, kaip specifiniai prievoliniai vienetai, ryškėjo XIII a. pabaigoje ar net antrojoje pusėje, bet dar nelėmė atskiros prievolinio statuso atsiradimo.

Nuosėkliau pasekti miesto tipo bendruomenės susidarymą iš šaltinių galima tik Vilniuje, nors šiek tiek duomenų yra ir apie kitus miestus.

²¹⁵ Zr. 143 išnašą.

²¹⁶ ZPP. S. 5: „im myta niedawati po wsiey naszoy ziemi, kak i sdawna nie dawali“.

²¹⁷ Ten pat. P. 5—6: „per totum nostrum Magnum Ducatum Lithvaniae et Russiae nullum theloneum a quibuscunque mercantiis dare et solvere tenebuntur; sed juxta consuetudinem antiquam a Nostris Praedecessoribus, et signanter Serenissimis Principibus Avo videlicet Olgerdo olim Magno Duce Lithvaniae et Domino Vladislao Rege Poloniae... ipse concessam et datam“.

²¹⁸ Ten pat. P. 1: „Fideles Nostri Cives et Incolae, totaque communitas Civitatis Nostrae Vilnensis“.

Kaip rodo G. Lanua reliacija, XV a. pradžioje jau gyvavo Trakų miestas²¹⁹. 1408 m. magdeburginė privilegija patvirtina gyvavus ir Kauną. Ties etnine lietuvių riba buvo Gardino miestas²²⁰. Pagaliau prisimintini Kernavės pirkliai Rygos skolų knygoje. Kauno augimą galėjo ilgam sustabdyti XIV a. karai, Kernavę nurungti labai arti esantis Vilnius. Šių miestų raida gerokai atsiliko nuo Vilniaus raidos, bet negalima jos neigti, kaip negalima neigti ir ją stabdžiusių aplinkybių. Vadinasi, ir siedami Vilniaus pirmavimą su jo, kaip sostinės, statusu, turime pripažinti, kad XIII—XIV a. tai buvo ne vienintelė miesto tipo bendruomenė.

Kol kas nedaug tokių bendruomenių žinome. Jei ir suktume su tuo, kad joms plėtotis trukdė nepalankios aplinkybės, aišku, kad jų nebuvo daug. Taigi miesto tipo bendruomenių susidarymas feodalinėje Lietuvoje nebuvo greitas ir plačiai paplitęs procesas.

²¹⁹ Klimas P. Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413—14 ir 1421 metais) // Praeitis, 1933. T. 2. P. 119, 153.

²²⁰ SRP. Bd. 1. S. 172: „De destructione suburbii castris Garthe... intraverunt preurbium ipsius castris, quod tunc fuit et populosum ad modum civitatis“. Apie Gardino miestą XIII—XIV a. žr.: Воронин Н. Н. Древнее Гродно (По материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.). М., 1954. С. 147—202.

MIESTŲ SUSIDARYMO AREALO IR SOSTINĖS KLAUSIMAS

Klasinė visuomenė ir miestų susidarymas

Pirmajame skyriuje, apžvelgiant miestų genezės istoriografiją, konstatuota, kad viduramžių miestas yra klasinės visuomenės kategorija. Šiuo požiūriu ypač aktualūs J. Jurginio²²¹ ir A. Tautavičiaus²²² straipsniai, tokį teiginį taikantys Lietuvos istorinėms aplinkybėms, tačiau Lietuvos istoriografijos būklė verčia aptarti ir priešingą požiūrį, juo labiau kad teorinių teiginių neįmanoma atskirti nuo pavienių pilių ir kitų reiškinių datavimo. Todėl aptariamų klausimų susidaro kur kas daugiau, bet nepasirinkę metodinės krypties vargu ar rasime tinkamus metodus tirti pačiai miestų genezei.

Samprotavimai apie miestus, gyvavusius XIII a.²²³, aiškėja kaip nepagrįsti, nuodugniau archeologiškai patyri- nėjus tas vietas²²⁴.

Šiuo metu, kai dabartinė istoriografija sensta jau ne dešimtmečiais, o metais, apie XIX a. ar XX a. pradžios istoriografijos vertinimus, jei jie nepagrįsti akivaizdžiais ir neginčijamais šaltinių (o ne vėlyvųjų legendų!) duomenimis, kalbėti neverta. Feodalo pilį reikia skirti nuo slėp- tuvės, gyvenvietę nuo miesto. Pilis apibūdinama ne met- rais, miestas ne hektarais, o kokybiniais poslinkiais, ku- riuos reikia įvertinti, bet ne vardyti ir dėti lygybės ženklą tarp Lietuvoje ir prie Reino rasto to paties meto kala- vijo.

Prieš keletą metų turėjome sutikti su liūdna tiesa, kad nė vienas XII—XIII a. Lietuvos papyls dar nėra ištir- tas²²⁵. Dabar jau šį tą sužinojome, tačiau tai tik pradžia. Taigi iš archeologijos laukiama labai daug. Juk archeolo-

²²¹ Jurginis J. Feodalinės Lietuvos... P. 4—18.

²²² Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 19—24.

²²³ Raulinaitis A. Klaipėdos senamiesčio architektūra ir sutvirtini- nimai // Lietuvos TSR architektūros klausimai. V., 1966. T. 3. P. 342.

²²⁴ Zulkus V. Klaipėdos senamiesčio raidos XIII—XVII amžiais problemos // LAK, 1977. T. 5, sąs. 4. P. 31.

²²⁵ Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 24.

giniai tyrinėjimai gali atsakyti į klausimus, kur buvo ryš- kiausi miestų raidos arealai ir kaip jie keitėsi, kaip vietoj gentinių centrų kūrėsi klasinės visuomenės formavimosi centrai, kaip klasinės visuomenės, taigi ir miestų, susida- rymas atsispindėjo arealų bei jų centrų raidoje ir koks jų tarpusavio ryšys. Deja, kartais net ir naujausioje ar- cheologinėje literatūroje miestai supaprastintai laikomi gi- mininės epochos gyvenviečių tiesioginiu tęsiniu, šis „pro- cesas“ bandomas net periodizuoti. Antai IX—X amžiai va- dinami Rusios „gentinių centrų peraugimo į ankstyvuo- sius feodalinius miestus“ ir „antruoju miestų atsiradimo“ laikotarpiu²²⁶. Rusios miestų genezę apibendrinančiame veikale teigiama, kad iki X a. vidurio tik klostėsi prielai- dos susidaryti tikriesiems miestams, o ankstyvųjų miestų laikotarpis — X a.—XII a. vidury²²⁷.

Yra panašių nuomonių ir apie Lietuvos miestų atsiradi- mą: XI—XII a. Vilnius vadinamas „centru su galinga gynybine sistema ir išsivysčiusia reguliaria miesto gyven- viete bei gatvių sistema su mediniais grindiniais“²²⁸. Ma- nant, kad išsivystęs Vilniaus miestas gyvavo XI—XII a. jo genezė, savaime suprantama, „nusikelia“ į ankstesnius šimtmečius, nes klasinių santykių užuomazga čia datuoja- ma m. e. I tūkstantmečio viduriu ar gal net ankstesniu laikotarpiu²²⁹. Galima būtų tik pažymėti, kad dabar šitaip datuoti jau atsisakoma²³⁰, bet kadangi nurodomas dar ir

²²⁶ Седов В. В. Начало городов на Руси // Тез. докл. на V Меж- дунар. конгр. славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.). М., 1985. С. 7.

²²⁷ Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985. С. 57—58.

²²⁸ Лухтан А. Б., Ушинкас В. А. К вопросу о столице Литвы до 1323 года // Тезисы... С. 132.

²²⁹ Лухтан А. Б., Ушинкас В. А. К проблеме становления Ли- товской земли в свете археологических данных // Древности Литвы и Белоруссии. Вильнюс, 1988. С. 90.

²³⁰ Тыниссон Э. Ю. Проблема формирования раннефеодальных отношений в археологии Советской Эстонии // Матер. межреспуб- лик. науч. конф. по источниковедению и историографии народов При- балтийских республик Союза ССР. Историография. Вильнюс, 1978. С. 18—22. 229 išnašoje nurodomas teiginys remiamas pasenusia li- teratūra: Моора Х. А. Вопросы сложения эстонского народа и неко- торых соседних народов в свете данных археологии // Вопросы эт- нической истории эстонского народа. Таллинн, 1956. С. 123; Lat- vijas TSR archeologija. Rīga, 1974. Lpp. 133; Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961. P. 358. Pvz., H. Moora vėliau savo koncepciją per- žiūrėjo: Тыниссон Э. Проблема формирования... С. 22.

mano straipsnis, todėl manau, jog būtina požiūrius patikslinti.

Esu pažymėjęs: „1. Jei iki XII a. dviejų paskutiniųjų dešimtmečių lietuvių žemių konfederacija ir egzistavo, jos žemių tarpusavio ryšiai buvo labai silpni. 2. XII a. du paskutiniai dešimtmečiai laikytini žemių konfederacijos kūrimosi (arba jos ryšių stiprėjimo) laikotarpiu“²³¹. Vadinasi, remiamasi ne mano pagrindine išvada, o tik ta nurodyta galimybe, kurios aš nesiryžtu visiškai atmesti ir kurios ankstesnė chronologija, kaip matyti iš viso apibrėžimo, skiriasi nuo XII a. pabaigos dešimtmečiais, o ne šimtmečiais. Ir žemių konfederacijos niekur nesu pavadinęs valstybiniu junginiu: iš jos klasinė valstybė tik susidarė²³². Vadinasi, teigiama ne tai, kas iš tikrųjų yra. Tą patį galima pasakyti ir apie mėginimą mano rėmimąsi H. Lovmianskiu pateikti kaip prieštaravimą R. Kulikauskienei, kuri pati juo remiasi²³³, o apie fundamentalius J. Jurginio²³⁴ ir V. Pašutos²³⁵ darbus bei minėtą labai svarbų

²³¹ Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме... С. 103. Nurodoma: *Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko* // Istorija, 1984. T. 24. P. 28.

²³² *Gudavičius E. Dėl lietuvių... P. 12; Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko* // MADA, 1983. T. 2(83). P. 65, 66.

²³³ Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме... С. 91. Aiškumo dėlei pateikiu citatas. Zr.: *Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse* // LMK. T. 1. P. 6: „Rytų Lietuvos pilkapių teritorija irgi nėra buvusi vienalytė; išsiskiria jos šiaurinė ir pietinė sritis [...] Antroji sritis, buvusi tarp Nemuno ir Neries, žinoma Lietuvos vardu. Pastebėtina, jog Neries upė — tai tik apytikslė riba, nes kaip tik šiai sričiai priklausė tokie centrai kaip Vilnius, Trakai, Kernavė, Nemenčinė, Maišiagala, kurių trys pastarieji yra dešinėje Neries pusėje“. Plg.: *Lowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2. S. 106—112. Citata iš R. Kulikauskienės teksto remiuosi: Gudavičius E. Dėl Lietuvos... P. 62, 67. Išn. 12. Tai detaliau dėstau: *Gudavičius E. Litva Min dovga* // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: Сб. статей. Вильнюс. 1985. С. 225: «Если провести линию от Гедрайчяй на Гольшаны или Трабы, она прошла бы очень недалеко от линий или зон, разделяющих оговариваемые южный и северо-восточный диалектологический и археологический ареалы». Vadinasi, aš, kaip ir R. Kulikauskienė, ieškau ribos kiek į šiaurę nuo Neries. Bandymai prikišti H. Lovmianskio koncepcijai tai, kad ji iškelta dar tuomet, kai archeologija turėjo mažiau duomenų (Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме... С. 91), irgi yra ne į temą, nes ši koncepcija daugiausia grindžiama rašytiniais šaltiniais. Apie tai žr.: *Gudavičius E. Litva Min dovga. С. 219, 220, 226, 227.***

²³⁴ *Jurginis J. Baudžiaivos įsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962.*

²³⁵ *Пашута В. Образование Литовского государства; Пашута В. Lietuvos valstybės susidarymas.*

A. Tautavičiaus²³⁶ straipsnį, kuriuos, norint įrodyti ankstesnę nei XIII a. klasinės visuomenės susidarymo Lietuvoje chronologiją, tektų paneigti, net neužsimenama. Teigiama, kad remiamasi ne tik archeologiniais radiniais, bet ir rašytiniais šaltiniais²³⁷. Deja, pastarųjų neteko aptikti²³⁸, nebent vienoje vietoje autorių samprotavimai apie V a., grindžiami Sventaragio legenda²³⁹.

Norėdami suprasti skirtingus požiūrius, turime nustatyti, kas buvo Lietuvos valstybės branduolys. Tai daryti verčia ir naujausia miestų genezės istoriografija. Ankstyvosios feodalinės valstybės branduolys buvo valdovo pilių, valdymo kiemų ir jo kariauninkų įtvirtintų sodybų tinklo intensyvaus susidarymo zona²⁴⁰. Todėl miestų susidarymo užuomazgoje ypač reikėtų išskirti valstybės branduolį ir periferiją. Periferijoje tokia užuomazga vargu ar buvo. Kartu sostinės klausimas yra sudedamoji valstybės branduolio klausimo dalis. Todėl ir reikėtų nuodugniau aptarti Lietuvos valstybės branduolio genezę.

Lietuvos žemės siaurąja prasme ištakos

Lietuvos žeme siaurąja prasme, tapusia Lietuvos valstybės branduoliu, R. Kulikauskienė laiko pietinį brūkšniuotosios keramikos arealą, kur I m. e. tūkstantmečio viduryje imta deginti mirusiuosius²⁴¹. Jei neatsižvelgtume į

²³⁶ *Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos... P. 19—24.*

²³⁷ Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К вопросу... С. 132.

²³⁸ Ten pat; Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме...

²³⁹ Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме... С. 95—96.

²⁴⁰ *Археология СССР. С. 42.*

²⁴¹ *Волкайте-Куликаускаене Р. Образование литовской народности (по данным археологии)* // *Советская этнография, 1979. № 3. С. 37—39; Волкайте-Куликаускаене Р. К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников центральной Литвы I—VIII вв. н. э.* // *Проблемы... С. 35. Cia nurodomos pilkarpynus turiu galvoje (Gudavičius E. Dėl Lietuvos... P. 62, 67. Išn. 12), remdamasis šia autore ir: Lietuvos TSR archeologijos atlasas (toliau — LAA). V., 1977. T. 3. P. 12, 22, 23, 28, 32, 58, 68, 70, 71, 75, 76, 79, 82, 83, 108, 120, 121, 123, 126; Priedas žem. Nr. 4, 10, 11 (Antsarė, Aukštieji Rusokai, Borava, Degsnė, Kurganai, Mėžionys, Moša, Musteniai, Pabarė, Padvariškės, Pakrauglė, Pamusiai, Paraisčiai, Sudenta, Verseka, Versekėlė, Vilkonys, Zingiai). Jie nurodomi ir R. Kulikauskienės žemėlapiuose (*Волкайте-Куликаускаене Р. Образование литовской народности. С. 39. Рис. 3; Волкайте-Куликаускаене Р. К вопросу... С. 35. Рис. 3*). Kaip tuomet reikėtų suprasti šį teiginį dėl mano pasigėmito: «Подобранные автором данные из археологического атласа Литвы [...] представляют собой подборку разновременных памятников, зачастую не исследованных» (Лухтан А. Б., Ушинскас В. А. К проблеме... С. 91).*

mėginimus „interpretuoti“ šia tema rašiusių autorių teiginius²⁴², dėl bendrų arealo ribų nesiginčijama. Sunkiau apibrėžti ribas tam tikrais laikotarpiais ir svarbesnes raišdos zonas.

Ilgainiui arealo ribos galėjo šiek tiek keistis, bet visuma liko ta pati. Geriausiai tai rodo polemika dėl lietuvių ir jotvingių ribų²⁴³. Kad jotvingiai gyveno pietinėje arealo dalyje, liudija I m. e. tūkstantmetį atsiradęs deginimo paprotys. Tai matyti iš Vilkiutinio, gal ir Katkuškių, Versekos, Versekėlės, Mickonių kapinynų radinių²⁴⁴. Tačiau greta esančiuose kapinynuose (pvz., Stakų) aptikta tik lietuviams būdingų kapų²⁴⁵. Vadinasi, pripažindami jotvingių įtaką pietiniam arealo paribiui, atskirti šio paribio nuo arealo negalime.

Nors remiamasi R. Kulikauskienės nurodomu visu arealu, vis dėlto linkstama jo branduoliu laikyti šiaurinę Neries baseino dalį, pabrėžiama Taurapilio pilkapyno reikšmė pilkapiams (dar griautiniams) ir Vyžių pilkapyno — mirusiųjų deginimo papročiu atsirasti²⁴⁶. Tolesnėje raidoje pietinis arealo pakraštys atmetamas brėžiant čia jo ribą maždaug per Punią—Aukštadvarį—Merkio vidurį, o Narkūnai (prie Utenos) laikomi Lietuvos valstybės kūrmosi branduolio punktu²⁴⁷.

Pilkapiai (griautiniai) atsirado IV—V a., deginimo paprotys — V—VI a.²⁴⁸, o Taurapilio pilkapynas datuojamas V—VI a.²⁴⁹, Vyžių — VI—VII a.²⁵⁰. Taigi reiškinį atsiradimas apibūdinamas ne anksčiausiais archeologiniais pa-

²⁴² Zr. 233, 241 išn.

²⁴³ *Kulikauskas P.* Panemunių dzūkai ir jotvingiai // Panemunių dzūkai. V., 1970. P. 14, 26, 28, 29.

²⁴⁴ *Kulikauskas P.* Rasopki kurganov v mestnosti Vилькяутинис // AO 1973 г. М., 1974. С. 389—390; *Kuncienė O.* Katkuškių pilkapiai // MADA, 1973. T. 4(45). P. 91—97.

²⁴⁵ *Kuncienė O.* Katkuškių pilkapiai. P. 104.

²⁴⁶ *Лухтан А. Б., Ушинкас В. А.* К проблеме... С. 93—95. Рис. 1, 2.

²⁴⁷ Ten pat. P. 100; *Лухтан А. Б., Ушинкас В. А.* К вопросу... С. 100.

²⁴⁸ *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai // MADA, 1955. T. 1. P. 91—92.

²⁴⁹ *Tautavičius A.* Taurapilio pilkapių (Utenos raj.) kasinėjimai 1970 ir 1971 metais // Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais (toliau — AETL... m.). V., 1972. P. 40—48.

²⁵⁰ *Tautavičienė B.* Vyžių pilkapiai // ATL 1982 ir 1983 m. V., 1984. P. 66—69; *Tautavičienė B.* Rasopki kurganov u d. Vижий // AO 1983 г. М., 1985. С. 432.

minklais. Įdėmiau reikėtų pasižiūrėti ir į Neries baseino šiaurinės dalies, ypač toliau nuo Vilniaus, pilkapynų degintinius kapus. Antasarės V—VI a. pilkapiai griautiniai (Nr. 2, 4, 5, 6, 7)²⁵¹. Taurapilio griautiniai kapai datuojami V—VI a. pradžia, o degintiniai laikomi vėlesniais, nors amžius tiksliai nenustatytas²⁵². Degsnės griautiniai kapai datuojami V—VI a. pradžia, o degintiniai ne taip tiksliai — I tūkstantmečio antrąja puse²⁵³. Boravos degintinius pilkapius apskritai sunku datuoti pagal įkapes²⁵⁴. Čia aptiktas vienas vėlyviausių griautinių kapų (Nr. 1)²⁵⁵. IV—V a. Mėžionių pilkapiai — griautiniai²⁵⁶. Riklikų griautiniai kapai iš V—VI a., o degintiniuose įkapių nerasta²⁵⁷. Apžvalginėje literatūroje Rėkučių degintiniai pilkapiai datuojami VI—VII a.²⁵⁸ Cegelnėje IV—V a. kapai griautiniai, ir vienas galimas degintinis kapas buvo be įkapių (senų kasinėjimų duomenys)²⁵⁹. Rudesoje griautiniai kapai iš IV—V a., o degintiniai iš VI—VII a.²⁶⁰ Diktaryuose aptikti devyni V—VI a. griautiniai kapai²⁶¹. Veikėnuose ištirtas tik vienas degintinis pilkapis, datuojamas

²⁵¹ *Покровский Ф. В.* К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы // Труды девятого археологического съезда в Вильне. 1893. М., 1897. Т. 2. С. 165—168; *Таутавичюс А. З.* Восточнолитовские курганы // Вопр. этнической истории народов Прибалтики. М., 1959. С. 146; Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961 (toliau — LAB). P. 160, 536; LAA. P. 22.

²⁵² *Tautavičius A.* Taurapilio... P. 40—43, 48; *Таутавичюс А. З.* Раскопки курганов у деревень Таурапилис, Дегсне и Лабатишкес // АО 1970 г. М., 1971. С. 321—323.

²⁵³ *Tautavičius A.* Degsnės—Labotiškių pilkapių (Molėtų raj.) kasinėjimai 1970 m. // AETL 1970 ir 1971 m. P. 48—50; *Таутавичюс А. З.* Раскопки... С. 321—323.

²⁵⁴ *Покровский Ф. В.* К исследованию... С. 158, 183—189.

²⁵⁵ *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai. P. 91.

²⁵⁶ *Покровский Ф. В.* К исследованию... С. 169—180, 189. Табл. XI; 29; *Puzinas J.* Ankstyvojo geležies amžiaus kapas, surastas Kurmaičiuose // VDKMM. P. 36; *Таутавичюс А. З.* Восточнолитовские курганы. С. 146; *Kaczyński M.* Materiały z cmentarzyska kurhanowego, badanego w 1934 r. w miejscowości Mieżany, pow. Święciany, na Wileńszczyźnie (LSRR) // Wiadomości archeologiczne. 1963. T. 29 (toliau — WA), zes. 2. S. 119—137.

²⁵⁷ LAA. P. 96.

²⁵⁸ Ten pat.

²⁵⁹ *Таутавичюс А. З.* Восточнолитовские курганы. С. 147; LAA. P. 29.

²⁶⁰ *Куликаускас П., Лухтан А.* Курганы у д. Рудеса // АО 1978 г. М., 1979. С. 457.

²⁶¹ *Урбанавичюс В.* Могильник Диктаряй // АО 1977 г. М., 1978. С. 438—439.

VI—VII a.²⁶² Degintiniai Sudotos pilkapiai aprašyti išlikus vieninteliam iš jų lauko dienoraščiui (Nr. 1) ir datuojami plačiu diapazonu—V—VIII a.²⁶³ Paaldikio degintinis kapinynas, manoma, yra iš VI—VIII a., bet čia kyla kai kurių neaiškumų²⁶⁴. Vienas griautinis Skineikių pilkapis datuojamas V a., arba ne taip tiksliai—I tūkstantmečio viduriam²⁶⁵.

Nemažai čia išvardytų pilkapynų neįeina į R. Kulikauskienės nurodytą arealą (Veikūnai, Cegelnė ir kt.)²⁶⁶, tačiau jie priklauso Neries baseino šiaurinei daliai. Vadinasi, akcentuojant šią dalį arba keičiama arealo apimtis, arba pati ši dalis netiksliai apibrėžiama. Bet ir vienu, ir kitu atveju nėra svarbiausio požymio: arealo šiaurinio pakraščio pilkapynų toli gražu nepavadinsi ankstyviausiais degintiniais. Negalima, žinoma, teigti, kad šiame pakraštyje V—VI a. nepradedama mirusiųjų deginti. Tai aiškiai rodo Zelmeniškės²⁶⁷ ir Kretuonų²⁶⁸ kapinynai, taip pat mišrus Paraisčių pilkapynas²⁶⁹, nors jis jau netoli Vilniaus. Bet vargu ar tai keičia bendrą šiaurinio pakraščio (juo labiau Neries baseino šiaurinės dalies) vaizdą.

Kalbėdami apie deginimo papročio atsiradimą, negalime ignoruoti Vilniaus—Trakų zonos, t. y. ne tik šiaurinės Neries pakrantės žemių, bet ir į pietus nuo jos. Tik ir čia reikia rasti rimtesnių argumentų, nes, remiantis Pakrauglės degintiniais kapais ir V a. chronologija, iš šios zonos siekiama išskirti vien Vilniaus apylinkes (kartu

²⁶² *Kulikauskas P.* Badania archeologiczne na Litwie w latach 1955—1961 // *Acta Baltico-Slavica* (toliau—ABS), 1965. T. 2. S. 256.

²⁶³ *Kaczyński M.* Materiały z badań 1934 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Sudota, pow. Święciany, na Wileńszczyźnie (LSRR) // *WA*. S. 138, 156. Nedaug ką tegelbsti ir 1859 m. kasinėjimai: *Tautavičius A. Z.* Восточнолитовские курганы. С. 153.

²⁶⁴ LAA. P. 129.

²⁶⁵ LAA. P. 104; *Puzinas J.* Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918—1938 m. Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga) // *Senovė*, 1938. T. 4. P. 270; *Tautavičius A. Z.* Восточнолитовские курганы. С. 147.

²⁶⁶ *Волкайте-Куликаускаене Р.* Образование литовской народности. С. 39.

²⁶⁷ *Butėnienė E.* Zelmeniškės pilkapynas // *ATL* 1982 ir 1983 m. P. 50—53; *Бутенене Е.* Раскопки могильника Жельменишкес // *АО* 1982 г. М., 1984. С. 379.

²⁶⁸ *Бутенене Е., Кунцене О.* Раскопки курганов в местности Кретуонай // *АО* 1978 г. С. 450.

²⁶⁹ *Zr.* 277 išn.

nurodant Neries baseino šiaurinės pusės reikšmę)²⁷⁰. Apžvalginėje ir senesnėje literatūroje Pakrauglė iš tikrųjų datuojama V a.²⁷¹, tačiau, smulkiau ją apibūdinant, nurodomas tik vienas degintinis pilkapis ne iš V, o V—VI a.²⁷² Šiaip Vilniaus—Trakų zonoje yra ne vienas gerai iširtas V—VI a. ar VI—VII a. degintinis pilkapynas. Tai Neravai (Grigiškės)²⁷³, Popai²⁷⁴, Karmazinai²⁷⁵, Kurganai²⁷⁶. Be to, yra mišrių pilkapynų Paraisčiuose (V—VI a.)²⁷⁷, Aukštuosiuose Rusokuose (I tūkstantmečio vidurys)²⁷⁸, V—VI a. degintinių pilkapių Rusių Rage²⁷⁹ ir minėtoje Pakrauglėje²⁸⁰. Paminėtini ir Baltarusijos TSR esantys degintiniai Aluošos, Elenavos bei mišrūs Andrejovcų pilkapynai²⁸¹. Šioje zonoje, bent kol kas, atrodo, kad ankstyvieji degintiniai pilkapiai išsidėstę kompaktiškiau už arealo šiaurinio pakraščio. Tačiau kartu nepamirština, kad toje

²⁷⁰ *Лухтан А. Б., Ушинкас В. А.* К проблеме... С. 95—96.

²⁷¹ LAA. P. 79—80; *Holubovičiai E. ir V.* Gedimino Kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas // *Lietuvos praeitis*, 1941. T. 1, sąs. 2. P. 656.

²⁷² *Tautavičius A. Z.* Восточнолитовские курганы. С. 146.

²⁷³ *Kuncienė O.* Grigiškių (Neravų) pilkapyno laidojimo papročiai (I. M. e. V—VII a. pilkapiai) // *MADA*, 1980. T. 3(72). P. 41—53; *Kuncienė O.* Grigiškių (Neravų, Trakų raj.) pilkapyno radiniai (2. Papuošalai) // *MADA*, 1983. T. 1(82). P. 49—58; *Kuncienė O.* Neravų (Trakų raj.) pilkapių tyrinėjimai 1972 m. // *AETL* 1972 ir 1973 m. V., 1974. P. 55—56; *Бешенене Д. А., Кунцене О. В.* Раскопки курганов у д. Наравай // *АО* 1974 г. М., 1975. С. 400—401; *Бешенене Д., Бутенене Е., Кунцене О.* Курганный могильник у д. Наравай // *АО* 1975 г. М., 1976. С. 432; *Кунцене О.* Раскопки кургана в Наравай // *АО* 1977 г. М., 1978. С. 435.

²⁷⁴ *Kulikauskas P.* Badania... S. 256.

²⁷⁵ *Holubowicz W.* Pięć lat pracy terenowej Muzeum archeologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933—1937) // *Rocznik archeologiczny*, 1937. T. 1. S. 84; *Holubovičiai E. ir V.* Gedimino Kalno... P. 658.

²⁷⁶ *Tautavičius A. Z.* Восточнолитовские курганы. С. 150.

²⁷⁷ *Holubowicz W.* Pięć lat... S. 87; *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai. P. 92; *Puzinas J.* Naujausių... P. 270; LAA. P. 83; *Tautavičius A. Z.* Восточнолитовские курганы. С. 147; *Holubovičiai E. ir V.* Gedimino Kalno... P. 656.

²⁷⁸ *Волкайте-Куликаускаене Р.* Раскопки курганов в местности Лукштейн Русокай // *АО* 1974 г. С. 402—403.

²⁷⁹ *Tautavičius A.* Археологические исследования в Литве. 1962—1966 гг. // *ABS*, 1970. T. 7. S. 232.

²⁸⁰ *Zr.* 272 išn.

²⁸¹ *Holubowicz W.* Pięć lat... S. 84, 86, 88; *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai. P. 92; *Holubovičiai E. ir V.* Gedimino Kalno... P. 656, 658.

zonoje yra VI—VII a. Mustenių—Baubonių²⁸², V—VI a. Maisiejūnų²⁸³, IX—XII a. (!) Alinkos²⁸⁴ griautiniai, V—VIII a. Nemaitonių mišrus²⁸⁵ kapinynai. Jie rodo, kad ir Vilniaus—Trakų zonoje deginimo paprotys V—VI a. ne visur įsigalėjo, nors jis čia labiau paplito nei šiauriniame arealo pakraštyje. Atkreiptinas dėmesys dar į vieną dalyką — deginimo paprotys anksti plito už arealo ribų kaip tik ties šia zona. Veršvų kapinyne iš 112 degintinių kapų 40 yra ankstyvų, datuojamų VI, o gal VII a.²⁸⁶ Pakalniškėse ištirti 23 degintiniai kapai, dalis jų V—VI ar bent jau VI a.²⁸⁷ Eigulių II kapinyno degintinis kapas datuojamas V—VI a.²⁸⁸ Kaip šio papročio plitimo rezultatą reikia traktuoti Eitulionyse (Trakų raj.) aptiktą IV—V a. pradžios degintinį pilkapį²⁸⁹.

A. Luchtanas ir V. Ušinskas skiria pilkapių ir degintinių palaidojimų atsiradimą, tačiau vieną reikškinį laiko kito reiškinio tęsinį. Gal taip ir yra, bet tuomet reikia prisipažinti, kad neigiama R. Kulikauskienės hipotezė, o ne tvirtinti, kad jai prieštarauja tie, kurie ja remiasi.

Daryti kategoriškas išvadas iš šių faktų dar ankstoka. Suintensyvėję Rytų Lietuvos pilkapių kasinėjimai, išsamnis ir labiau apibendrintas jų duomenų įvertinimas gali pateikti ir staigmenų. Tačiau jau dabar aišku, kad mirusiųjų deginimo paprotys lygiai taip pat paplito ir žemėse į pietus nuo Neries. Todėl mėginimą paneigti, kad šis paprotys gyvavo pietinio pilkapių arealo pietiniame pakraštyje, reikia patikrinti.

²⁸² *Andrašūnaitė D.* Mustenių-Baubonių pilkapių (Trakų raj.) tyrinėjimai 1970 m. // AETL 1970 ir 1971 m. P. 36—37; *Girininkas A.* Baubonių-Mustenių (Trakų raj.) pilkapyno tyrinėjimai // AETL 1972 ir 1973 m. P. 52—53.

²⁸³ *Butėnienė E.* Maisiejūnų pilkapių (Kaišiadorių raj.) tyrinėjimai 1971 m. // AETL 1970 ir 1971 m. P. 37—38; *Бугенене Е.* Раскопки курганов в д. Майсеюнай // АО 1971 г. М., 1972. С. 416—417.

²⁸⁴ *Блюене А.* Исследования могильника Алнка // АО 1982 г. М., 1984. С. 379 (tik Nr. 17 degintinis).

²⁸⁵ *Butėnienė E.* Nemaitonių (Kaišiadorių raj.) pilkapių tyrinėjimai 1970 m. // AETL 1970 ir 1971 m. P. 39—40.

²⁸⁶ *Navickaitė O.* Veršvų kapinyno laidojimo papročiai // MADA, 1957. T. 2(3). P. 153, 160, 161, 174.

²⁸⁷ *Тайтавичюс А.* Археологические... С. 212, 235, 243.

²⁸⁸ *Ризинас Ј.* Naujausių... P. 245.

²⁸⁹ *Блюос А.* Раскопки курганов в д. Ейтулонис // АО 1980 г. М., 1981. С. 350.

Cia yra degintiniai Poškų (V—VI a.)²⁹⁰, Stakų (VI—VII a.)²⁹¹, Pamusio (VI—VII a.)²⁹² pilkapynai. Jau vien dėl to negalima teigti, kad pietiniame arealo pakraštyje deginimo paprotys nepaplito. Žmonių deginimo papročio negalima atskirti nuo šiek tiek vėliau atsiradusio (atsirado VII—VIII a., paplito IX—XII a.) žirgų deginimo papročio²⁹³. Todėl atkreiptas dėmesys kaip tik į pietinio pilkapių arealo pietinius pilkapynus, kur kol kas rasta tik degintinių žirgų kapų²⁹⁴. Didžiulių pilkapyne jie datuojami X a. pabaiga—XII a.²⁹⁵, Pabarės — IX—XII a.²⁹⁶, Skubėtų — X—XII a.²⁹⁷, Dieveniškų pilkapis Nr. 1 — IX—X a.²⁹⁸, Katkuškių Nr. 1 — VII—VIII a.²⁹⁹ O kokie kapai aptinkami šiauriniame arealo pakraštyje? Lapušiškės VIII—XII a. pilkapyne degintiniai tėra vėlesnieji žirgų kapai³⁰⁰. Degsnėje—Labotiškiuose (X—XII a.) žirgų kapuose tik vėlyviausias kapas degintinis³⁰¹. Laukių pilkapis Nr. 5 griautinis (I tūkstantmečio pabaiga—II tūkstantmečio pradžia)³⁰². Bildų IX—XII a. pilkapyne žirgai deginti³⁰³, bet netoliese esančiame to paties meto degintų žirgų Peršaukščio kapinyne dar aptiktas ir griautinis žir-

²⁹⁰ *Tautavičius A.* Salčininkų rajono pilkapių tyrinėjimai // ILKI. T. 1. P. 67—68.

²⁹¹ Ten pat. P. 75—76.

²⁹² *Kuncienė O.* Pamusio (Varėnos raj.) pilkapiai (1. Laidosena) // MADA, 1972. T. 3(40). P. 95—98; *Kuncienė O.* Pamusio (Varėnos raj.) pilkapiai (2. Radiniai) // MADA, 1973. T. 2(43). P. 109, 114, 121.

²⁹³ *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai. P. 95.

²⁹⁴ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvos kario žirgas. P. 10.

²⁹⁵ *Tautavičius A.* Salčininkų... P. 81.

²⁹⁶ *Тайтавичюс А.* Археологические... С. 231; *Kuncienė O.* Pabarių (Eišiškių raj.) pilkapių 1966 m. tyrinėjimai // MADA, 1969. T. 1(29). P. 57, 59, 65, 67. Pilkapyje Nr. 1 (VI—VII a.) vyras sudegintas sykiu su žirgu (įkapė VI—VII a. kirvis); *Jankevičienė A.* Pabarių pilkapiai // MADA, 1961. T. 1(10). P. 39, 45, 46. Net ir atsargiai tai vertinant pabrėžiamas įkapių be žirgų kaulų naujumas: *Kuncienė O.* Pabarių... P. 65—67.

²⁹⁷ *Kuncienė O.* Degintiniai žirgų kapai Skubėtų (Salčininkų raj.) X—XII a. pilkapiuose // MADA, 1985. T. 1(90). P. 86—97.

²⁹⁸ *Tautavičius A.* Salčininkų... P. 74.

²⁹⁹ Ten pat. P. 71; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvos kario žirgas. P. 10.

³⁰⁰ *Тайтавичюс А. З.* Восточнолитовские курганы. С. 150; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai... P. 293; LAA. P. 61.

³⁰¹ *Tautavičius A.* Degsnės—Labotiškių... P. 48—50; *Тайтавичюс А. З.* Раскопки... С. 323.

³⁰² *Kuncienė O.* Laukių pilkapių (Svenčionių raj.) tyrinėjimai 1971 m. // AETL 1970 ir 1971 m. P. 50—51.

³⁰³ LAA. P. 28.

go kapas³⁰⁴. Turbūt ir šiuo atveju nedarytinos skubotos išvados, bet išvardyti faktai neleidžia teigti, kad pietinio pilkapių arealo šiauriniame pakraštyje žirgus imta deginti anksčiau negu pietiniame.

Žirgas, kaip laidojimo atributas, itin svarbus laidojimo papročiams apibūdinti³⁰⁵. Ir žirgų, ir žmonių degintiniai kapai nei paneigia šį paprotį gyvavus pietinio pilkapių arealo pietiniame pakraštyje, nei teikia pirmenybę jo šiauriniam pakraščiu, ypač Neries baseino šiaurinei pusei. Tai juo labiau verta dėmesio tuo atveju, jei sutiksime, kad deginimo paprotį lietuvių gentys perėmė iš jotvingių³⁰⁶. Tačiau net palikus šį klausimą neišspręstą ir nesimant išskirti deginimo papročio atsiradimo pietiniame pilkapių areale vyraujančios zonos, tebėra akivaizdu, kad paviršutiniškas kai kurių faktų dėliojimas nieko naujo, palyginti su R. Kulikauskienės koncepcija, neduoda. Akivaizdu ir tai, kad šiauriniame pilkapių areale deginimo paprotys plito ne taip sparčiai kaip pietiniame³⁰⁷. Tai verčia Lietuvos žemės siaurąja prasme pradinį arealą laikyti tokiu, kokį nurodė R. Kulikauskienė.

Labai tikėtina, kad pietinio arealo I tūkstantmečio pradžioje būta mažesnio. Šio tūkstantmečio pabaigoje jis galėjo išsiplėsti jotvingių sąskaita. Bet plėtėsi ta pati Lietuvos žemė iš savo Vilniaus—Trakų branduolio. Neries

³⁰⁴ Покровский Ф. В. К исследованию... С. 159—163; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai... P. 293.

³⁰⁵ Вайткунскене Л. К изучению культуры коня в Литве V—VI вв. // СА, 1986. № 2. С. 100—109; *Vaitkūnskienė L.* Mitologiniai ir ritualiniai simboliai m. e. I tūkstantmečio vidurio Lietuvos metalo plūstikoje (I. Žirgo vaizdinys) // MADA, 1986. T. 3(96). P. 37—50.

³⁰⁶ Тауцавичюс А. З. Восточнолитовские курганы... С. 135.

³⁰⁷ Гудавичюс Э. Литва Миндовга. С. 225. Tai akivaizdžiai matyti platesnės chronologinės apimties žemėlapiuose, esančiuose LAA priede. Juos esu nurodęs (žr. 241 išn.). Šis nurodymas aptariamas: *Лухтан А. Б., Ушинская В. А.* К проблеме... С. 91: «Ссылки Э. Гудавичюса на карты из археологического атласа Литвы не подтверждают гипотезы Г. Ловмянского, ибо две из указанных карт, отражающих степень изученности погребальных памятников Литвы и погребения с конями II—IX вв., имеют мало общего с рассматриваемой темой, а третья — погребения с конями X—XIII вв., позволяет сделать противоположные выводы». Į tai galima pasakyti, kad lygiai tiek pat „su tema susijęs“ paremtas klaidinga analize (žr. 249—265 išn.) autorių žemėlapis Nr. 2. Ir visiškai nebeaišku, kaip X—XIII a. palaidojimų žemėlapis, kur aiškiai matyti, kiek atsilieka deginimo paprotys šiauriniame areale, „leidžia padaryti priešingas išvadas“.

baseino šiaurinė dalis — tai vėlesnė Nalšia (galbūt ir dalis Deltuvos). Tai, tiesa, vėlyvi duomenys, bet juos galima papildyti.

Gediminaičių domeno kontūrai

Pietinis pilkapių kultūros arealas rodo Lietuvos žemės siaurąja prasme ištakas. Gediminaičių domenas parodo didžiųjų kunigaikščių administracinę ūkinę bazę jau gyvuojant feodalinei valstybei. Apie juos būtina žinoti, norint susidaryti Lietuvos žemės XIII a. vaizdą. Gali kilti klausimas, kodėl ieškoma Gediminaičių domeno: juk nekelia abejonių tai, kad XIV a. visą Aukštaitiją, kaip mes ją šiandien suprantame plačiąja prasme, tiesiogiai valdė Gediminaičiai. Tačiau nežinome jos ūkinės administracinės struktūros, administracinių vienetų tarpusavio santykio ir hierarchijos, tik vien tai, kad Vilnius buvo sostinė, o Trakai — antrasis centras. Ne ką apie šią struktūrą sužinome iš XIV a. šaltinių, tačiau XV a. šaltiniai jau suteikia kai kurių žinių. Tai didžiųjų kunigaikščių itinerarai. Jie gana aiškiai apibūdina valdovų rezidavimo arealą nuo XIV a. pabaigos.

Atmetus rusiškąsias žemes ir pasienio punktus prie Nemuno bei Breslaujoje, Vytautas dažniausiai buvojo trikampyje tarp Kauno, Vilniaus—Medininkų ir Gardino. Be šių keturių punktų (Vilniuje ir Trakuose daugiausia), minėtina Lyda, Alytus, Rudamina, Merkinė, Dubičiai, Varėna, Ziežmariai, Darsūniškis, Daugai, Pervalka, Semeliškės, Peralmas, Vosiškės, Naujadvaris (prie Trakų), Eišiškės, Salčininkai, Valkininkai, Punia, Stakliškės (?)³⁰⁸, retkarčiais lankėsi Ukmergėje, Krėvoje, Kernavėje, Dubingiuose, Ašmenoje, Linkmenyse³⁰⁹, bet tai nekeičia esmės. Lygiai taip pat šis trikampis buvo ir Žygimanto I itineraras (be Vilniaus, Trakų, Gardino, tai — Valkininkai, Mer-

³⁰⁸ Purc J. Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku — 27 października 1430 roku) // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia (toliau — Historia)*, 1971. Zesz. 11. S. 81—108; *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386—1430* / Zembr. i wyd. J. Ochmański. W-wa; Poznań, 1986. S. 20—21.

³⁰⁹ Dubingiai. V., 1971. P. 40; *Purc J.* Itinerarium Witolda... S. 84, 89, 99, 107, 108; *Wojtkowiak Z.* Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. Poznań, 1980. S. 112. Galbūt dar ir Varėnai, jei tai ne Varėna: *Vitoldiana*. S. 42—43.

kinė, Birštonas), vos po vieną kartą jis užklydo į Ašmeną ir Lipniškes³¹⁰. 1480—1492 m. Kazimiero itineraras visai neišėjo iš minimo trikampio (be Vilniaus ir Trakų tai — Valkininkai, Stakliškės, Punia, Dubičiai)³¹¹. Panašus buvo ir Aleksandro itineraras: neskaitant Vilniaus ir Trakų, tai — Eišiškės, Lyda, Merkinė, Punia, Pervalka, Varėna, Birštonas, Valkininkai, Darsūniškis, Alytus; vos vienas aktas duotas Pienionyse ir trys Breslaujoje³¹². Itinerarams neprieštarauja ir kiti duomenys. Prieš 1564—1566 m. administracinę reformą sąlygiškai apibrėžiamame „Ukmergės paviete“ buvo vien centrinis didžiojo kunigaikščio dvaras³¹³. Lietuvos šaltiniuose tik XV a. devintajame dešimtmetyje pradedami minėti Utenos vietininkai-laikytojai³¹⁴ (Utenos valsčius buvo, bet jo ūkinė reikšmė akivaizdžiai menka), Vilniaus tijūnystė, kur nebuvo savarankiškų didžiojo kunigaikščio dvarų³¹⁵, XV—XVI a. kaip tik ir gyvavo vadinamajame Užneryje, t. y. žemėse į šiaurę nuo Neries³¹⁶. Jau pats pavadinimas yra pakankamai iškalbingas. Gilbertas Lanua, vykdamas iš Livonijos į Vilnių, pakeliui užtiko tik vieną didžiojo kunigaikščio kiemą, nors keliavo ne vien per miškus ir pro ežerus³¹⁷. Be to, dar ir XVI a. Užnerio kariniam kontingen-

³¹⁰ Барвинский Б. Жигмонт Кейстутович. Великий князь Литовско-русский (1432—1440). Исторична монографія. Жовква, 1905. С. 121—123.

³¹¹ Papée F. Polska i Litwa na przelomie wieków średnich. Kraków, 1904. T. I. S. 381—404.

³¹² Neuman M. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, krola polskiego (czerwiec 1492—sierpień 1506) // Historia, 1971. Zesz. 11. S. 121—136.

³¹³ Wojtkowiak Z. Litwa... S. 71.

³¹⁴ Ten pat. Sią ir 313 išn. plg.: Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892. С. 86—93.

³¹⁵ Ūkinė domeno bazė, vad. „Vilniaus ir Trakų pavietų dvarai“. Jiems skiriami 1529 m. dvarų nuostatai: Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV—XVI вв. Л., 1936. С. 29—30.

³¹⁶ Wojtkowiak Z. Litwa... S. 112—114.

³¹⁷ Klimas P. Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvoje Vytauto Didžiojo laikais (1413—14 ir 1421 metais). Atmušta iš: II „Praeities“ tomo. K., 1934. P. 62: „Item portant de Dimmebourg en Liuliant entray au royaume de Letauen une grosse forest deserte, et cheminay deux jours et deux nuitz sans trouver nulle habitation par dessus sept out huit grans lacz engellez. Sy arrivay en leine des cours dudit Witholt nommee la Court le Roy. Et y a a de Dimmebourg en Liuvlant jusques la quinze lieues. Item de la Court de Roy, passay parmy plusieurs villaiges grans lacz et forestes puins vins a la souveraine ville de Letau nommee le Wilne...“.

tui buvo taikomas toks pat teisinis statusas kaip ir žemaičiams³¹⁸.

Taigi akivaizdu, kad XIV a. pabaigoje—XVI a. viduryje ūkinė Gediminaičių domeno bazė buvo į pietus nuo Neries, o žemės, plytėjusios nuo jos į šiaurę,—periferinės. Vargu ar kitaip buvo ir XIV a. Bent jau reikia įrodyti, kodėl Neries baseino šiaurinė pusė „šitaip degradavo“. Ir visa tai vyko Vilniui esant sostine.

Ūkinė Gediminaičių domeno bazė gal net siauresnė už pietinį pilkapių kultūros arealą, bent jau neišeina už jo ribų. Ypač tai pasakytina apie šiaurinį pakraštį, nors, žinoma, remiantis pietiniu pilkapių arealu ir Gediminaičių domenu, dar negalima detaliai apibūdinti Lietuvos žemės ribų kuriantis klasinei valstybei. Tačiau tokia pat ar labai nedaug tepakitusi teritorija tiek I tūkstantmečio viduryje, tiek XIV a. pabaigoje rodo, kad ir XIII a. Lietuvos žemė buvo panašaus dydžio. Be to, Vilnius buvo ne šios žemės centre, o šiauriniame pakraštyje.

Lietuvos valstybės branduolys XIII a.

Ankstyvojoje Lietuvos feodalinėje valstybėje gana didelį vaidmenį atliko submonarchai. Todėl ilgainiui, plėtojantis feodaliniam santykiams, susidarė atskiros Vilniaus ir Trakų kunigaikštystės³¹⁹. Iš toponiminių užuominų galima spręsti, kad XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje svarbiausia didžiojo kunigaikščio rezidencija buvo Vilnius, o submonarcho — Trakai³²⁰. 1323 m. Vilnius buvo jau susiformavusi sostinė, tačiau sunku pasakyti, kada jis ja galutinai tapo. Koks buvo Vilniaus ir Trakų vaidmuo iki Butegeidžio, iš šaltinių neaišku. Be to, svarbi buvo ir Kernavė: ji minima Rygos skolų knygoje³²¹, o Livonijos

³¹⁸ Гудавичюс Э. По поводу так называемой «диархии» в Великом княжестве Литовском // Feodalizms Baltijas regionā. Zinatnisko rakstu krājums. Rīga, 1985. Lpp. 37.

³¹⁹ Гудавичюс Э. По поводу... С. 35—44.

³²⁰ Ten pat. P. 40—41. Prie Trakų kunigaikštystės toponimų, susijusių su Gedimino sūnumis (Ten pat. P. 40), skirtina dar Algirdo sala Galvės ežere, minima XVI a. šaltinyje: Mikulionis S. Trakų įkūrimo ir urbanistinės raidos klausimu // LAK, 1977. T. 5, sąs. 4. P. 44, 46, 62.

³²¹ Zr. 188 išn.

eiliuotoji kronika Kernavės sritį vadina „karaliaus Traidenio žeme“³²².

Remiantis toponimika, monarcho-submonarcho santykiu ir tuo, kad Gediminas buvo Vytenio brolis, galima legendą apie Vilniaus įkūrimą laikyti Gedimino atėjimo į Vilnių istorine tradicija³²³, tačiau nieko tikresnio nežinome apie legendą dėl Kernavės „buvimo sostine prieš Trakus“³²⁴. Visų pirma neaišku, ar tuo metu ji galėjo būti sostinė. O jei jau ryškėjo centras, pasakymas, kad Kernavė — Traidenio žemė dar nereiškia, kad ji toks centras ir buvo³²⁵. Toponiminiai duomenys tik rodo, kad tai Traidenio tėvoninės žemės³²⁶, kad Traidenis valdė ir Nemuno bei Neries tarpupį³²⁷. Kad Kernavė priklausė Lietuvos žemei siaurąja prasme, byloja Lietaukos upelis: kur kas logiškiau būtų jį laikyti šios žemės riba, o ne Lietuvos vardą lėmusiu hidronimu³²⁸. Tačiau yra ir tam prieštaraujančių duomenų.

H. Lovmianskis įrodė, kad Mindaugo domenas buvo Lietuvos žemėje siaurąja prasme³²⁹. Išvaręs brolius (veikiausiai Dausprungo sūnus)³³⁰, Mindaugas užvaldė „visą Lietuvos žemę“³³¹. Traidenio ir jo brolių žemės dešinėje Neries pakrantėje, kaip matyti iš toponimikos³³², rodo, kad čia buvo visos giminės valdos. Vadinas, šio ploto Mindaugas tiesiogiai nevaldė, taigi ir „visos Lietuvos žemei“ jis nepriklausė. Antra vertus, Mindaugo sūnaus Ruklio vietovardžių susimaišymas su Mindaugo brolių Tautvilo ir Edivydo (Gedvydo) vietovardžiais kairėje Ne-

ries pakrantėje³³³ rodytų, kad, užvaldęs pastarųjų žemes, Mindaugas jų (ar jų dalies) prie savo domeno neprijungė. Galėjo taip atsitikti ir su dešiniąja Neries pakrante: ji galėjo atitekti Traideniui bei broliams arba tėvui. Juo labiau kad Hipatijaus metraštyje užsimenama apie Traidenio artimųjų kerštavimą Haličo kunigaikščiui Leonui. Tai yra pastebėjęs ir V. Pašuta³³⁴. Vadinas, Traidenis ir Vaišelga (taigi ir Mindaugas) buvo giminės. Traidenaičiai galėjo būti net ir nesantuokiniai Mindaugo ar jo artimųjų palikuonys (visiškai pamirštame plačiai praktikuotą „šviesiausiųjų“ valdovų konkubinata). Nors ir neturime įrodymų, tačiau ši galimybė neleidžia kategoriškai atskirti dešinėsios Neries pakrantės nuo Lietuvos žemės, be to, paaikškina Lietaukos upelio ir Hipatijaus metraščio nuorodos prieštaravimą dėl Mindaugo užvaldytos „visos Lietuvos žemės“. Šia proga pažymėtina ir J. Dluogošo žinutė apie Algirdo sužaginimą prie Maišiagalos³³⁵, rodanti, kad bent iki čia tęsėsi Gediminaičių domenas

Eiti toliau į šiaurę už Kernavės ir Maišiagalos apylinkių Lietuvos žemė siaurąja prasme nebegalėjo: ten jau buvo Deltuvos (jos kunigaikščius vardią 1219 m. sutartis su Voluine)³³⁶ ir Giedraičių kunigaikščių³³⁷ žemės. Dėl dabartinio Svenčionių rajono įspėja su Našios kunigaikščiu Gerdeniu sietina toponimika³³⁸. Taigi kairiosios Neries pakrantės priklausomybė Lietuvos žemei siaurąja prasme neabejotina, o dešinėsios labai tikėtina.

Savo politinės karjeros pradžioje dešinėsios Neries pakrantės žemių Mindaugas nevaldė. Pirminis jo domenas tikriausiai buvo į pietus nuo šių žemių. Taip galima spręsti ir iš 1251—1252 m. žiemos karo aprašymo Hipatijaus metraštyje. Priversta rengti trumpus žygius, haličėnų kariuomenė, paėmusi Gardiną, įpuolė į Mindaugo tėvoniją,

³²² LRCh. S. 191: „Da3 her sach man kēren / stoltz zū Kernowen. / da3 was leit den Lettowen. / dō wart kuniges Thoreiden lant / heroubet vil und verbrant“.

³²³ *Гудавичюс Э.* По поводу... С. 38—40, 42.

³²⁴ ПСРЛ. М., 1975. Т. 32. С. 137; ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 153, 180, 201, 222.

³²⁵ Plg.: *Batūra R.* XIII a. Lietuvos sostinės klausimu // MADA, 1966. T. 1(20). P. 158.

³²⁶ *Gudavičius E.* Bandyamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // MADA, 1984. T. 3(88). P. 77.

³²⁷ Ten pat.

³²⁸ *Gudavičius E.* Dėl Lietuvos... P. 62.

³²⁹ *Гудавичюс Э.* Литва Миндовга. С. 226.

³³⁰ *Gudavičius E.* 1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą // Istorija, 1982. T. 22. P. 36—37.

³³¹ ПСРЛ. СПб., 1908. Т. 2. С. 815.

³³² *Gudavičius E.* Bandyamas lokalizuoti... P. 77.

³³³ Ten pat. P. 73, 77 (Tautviltava minima 1531 m.). Gedvydžius mini 1597 m. aktas: Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. F. 264. B. 358. L. 1 r. Tai senam sluoksniui priklausantis vietovardis: *Jurkštas J.* Vilniaus vietovardžiai. V., 1985. P. 38, 41. Žr. taip pat: *Vanagas A.* Studija apie Vilniaus vietovardžius // Pergalė, 1986. Nr. 10. P. 180—181.

³³⁴ *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. P. 290.

³³⁵ *Długosz J.* Opera omnia. Cracovia, 1876. T. 12. P. 472.

³³⁶ ПСРЛ. Т. 2. С. 736.

³³⁷ *Wojtkowiak Z.* Powiat Giedrojczie // Zapiski historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich (toliau — ZH), 1978. T. 43, zes. 1. S. 79—88.

³³⁸ *Gudavičius E.* Bandyamas... P. 70—71.

kur buvo jo pilis³³⁹. Matyt, ši tėvonija ir pilis buvo ne per toliausiai nuo Gardino. Išryškėja arealas nuo Lydos ir Merkinės pietuose iki Aukštadvario ir Trakų šiaurėje. Ar jis visas, ar tik jo dalis sudarė pirmines Mindaugo valdas, šiuo metu negalima pasakyti.

Reikėtų atsižvelgti ir į keletą alternatyvių, bet vis dėlto įsidėmetinų faktų. Visų pirma Mindaugo akte greta žinomų žmonių, t. y. kunigaikščių Lengvenio, Lygeikio, Bikšio, Parbaus, Gerdenio, karaliaus taryboje, giminaičiu vadinamas, minimas Bunys³⁴⁰. Vadinasi, jis irgi buvo kunigaikštis. Bunėnai (ar Bunionys) prie Graužiškių yra Ašmenos apylinkėse³⁴¹. Greta Alšėnai atskira kunigaikštystė buvo iki XVI a. Iki čia tęsiasi ir rytų aukštaičių vilniškių tarmė (Lietuvos žemė labiausiai sutampa su pietų aukštaičių tarmės plotu)³⁴². Iš šios pusės, matyt, ir ėjo Lietuvos žemės siaurąja prasme riba.

Vygando kronika mini 1378 m. kryžiuočių žygį į Lietuvos žemę, per kurį buvo nusiaubta Perloja³⁴³. Tačiau galimas atvejis, kad, sakant „Lietuvos žemė“, turėta galvoje apskritai Lietuva. Bet negalima visiškai atmesti ir kitos alternatyvos, nes Vygando kronikoje tokiais atvejais dažnai nurodomos atskiros Lietuvos žemės. Perloja — pietų Lietuvoje.

1213—1214 m. žuvo dideli lietuvių kunigaikščiai Dargerutis ir Steksė, o 1219 m. sutartyje Dausprungas su Mindaugu ir Dajotas su Vilikaila minimi kaip jauni žmonės³⁴⁴. Krinta į akis Steksės vardo ir Stakų vietovardžio³⁴⁵ pietų Lietuvoje panašumas, kartu kyla klausimas, ar Mindaugas ir Dausprungas nebuvo Steksės sū-

³³⁹ Гудавичюс Э. Литва Миндовга. С. 224—225.

³⁴⁰ LUB. S. 451.

³⁴¹ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. W-wa, 1980. T. 1. S. 473.

³⁴² Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966. P. 446.

³⁴³ SRP. Bd. 2. S. 594: „In 1378 anno reysa indicitur contra paganos, in que marschalkus Gotfridus dictus et commendator magnus frater Rothgerus capitanei dux quoque de Lothringen cum militibus et peregrinis multis intererat, et simul sub obedientia marschalchi veniunt in terram Littow in tres parcientes exercitum; premissis vexillis terras invadunt et in nocte conveniunt et procedentes multos occidunt paganorum usque in crastinum et tunc intrant villam Parlayn, in qua steterunt 2 diebus in bona custodia“.

³⁴⁴ Gudavičius E. Dėl lietuvių... P. 24—28.

³⁴⁵ Zr. 291 išn. Šiuo atveju prielaida, kad Mindaugo karvedys Chvalas buvo Eriškės Vsevolodo sūnus ir Dangeručio anūkas (Gudavičius E. Dėl lietuvių... P. 27), atkrinta.

nūs, o Eišiškių—Varėnos apylinkės ar nepriklausė jų valdoms.

Esamų faktų per maža trims paskutinėms prielaidoms įrodyti. Tačiau ir be jų aišku, kad Lietuvos žemė siaurąja prasme plytėjo tarp Nemuno ir Neries ir veikiausiai dar neplačiame ruože dešinėje Neries pusėje, o pirminė Mindaugo kunigaikštystė buvo pietinėje šios žemės dalyje. Stebina tai, kad tokio svarbaus Lietuvos istorinio proceso arealas visą tūkstantmetį išliko beveik nepakitęs.

Svarbiausi centrai

Besikuriančios ir pradėjusios gyvuoti klasinės valstybės branduolys išsiskiria kaip naujų centrų susidarymo arealas, nes jame ryškiausiai reiškiasi išnaudojimas (tiek iš vidaus, tiek iš išorės). Šių santykių padarinys — tam tikra produktų sanakaupa, kuri sudaro sąlygas gyvuoti besikuriančios išnaudotojų klasės branduoliui. Naujų centrų susidarymas yra svarbus, jei ne svarbiausias, procesas šios klasės buveinėms kurtis. Genčių centrai galėjo išsilaikyti tik pritaipdami prie šio proceso, tik perimdami naujas funkcijas. Kitaip jie būtų degradavę arba išnykę.

Taigi piliakalnis nelygu piliakalniui. Svarbu nustatyti, kas jis buvo: klestinčių ar nugalėtų kunigų (kunigaikščių) buveinė, išskylančios ar prijungtos žemės slėptuvė. Baltų prekyvietės minimos X a. pabaigos—XI a. pradžios šaltiniuose³⁴⁶. Tačiau dar reikia išaiškinti, ar ties šitokia prekyvieta išskylantis piliakalnis buvo jai draugiškas, ar priešiškas. Todėl griežtai reikia skirti laikotarpį iki klasinės valstybės susidarymo nuo laikotarpio jai jau susidarius. Pirmu atveju pilys ir slėptuvės, gyvenvietės ir emporijos nėra susijusios hierarchiniais ryšiais. Tik antru atveju pilys, atsidūrusios hierarchijos viršūnėje, naudojosi ekonomine konjunkūra ir tapo jos kuriamų naujų visuomeninių reiškinų akumuliatoriais. Vadinasi, svarbiausi arealai iki klasinės valstybės susidarymo ir jai susidarius nėra tapatūs. Be abejo, tai pasakytina ir apie centrus, jei jie kaip tokie išlieka ir naujomis sąlygomis. Ryškėjant ypatingam politiniam centrų vaidmeniui, pamažu jiems pereina jų ekonominės funkcijos. Tuomet šitokiuose centruose ima reikštis nauji demografiniai poslinkiai, kaip

³⁴⁶ Zr. 153 išn.

baigiamasis miestų susidarymo etapas, o vienas iš miestų tampa sostine. Šis procesas gali reikštis viename, keliuose ir kartu daugelyje punktų. Vienu atveju raiškos centrai nesikeičia, kitu — keičiasi. Keičiantis atskirų centrų vaidmuo dažnai būna prieštaringas. Bet, net ir trukdydami iškilti ryškesniam centrui, objektyviai jie išreiškia tą patį pažangos procesą. Atskirų centrų kova — tai kova ne už ar prieš šį procesą, o dėl vietos jame. Aptariant atskirus centrus, tai reikia turėti galvoje, nes kol kas ne tik neturime bendro gyvenviečių ir piliakalnių vaizdo, bet ir objektyviai ištyrinėti kaip reikiant³⁴⁷.

Aukštadvaris. Susidaryti Aukštadvario pilies vaizdą sunku dėl labai plačių datavimo ribų: gyvavo — X—XIV a., sudeginta — XIII—XIV a.³⁴⁸ Pilis buvo apjuosta galingu iki 5 m aukščio pylimu, joje gyveno amatininkų, gyvenamieji pastatai dydžiu nesiskyrė nuo ūkinių statinių³⁴⁹.

Verta dėmesio Aukštadvario apylinkių toponimika. Tai — Vaizbūniškės, Žirginiai, Kareiviškės, Laičiai, Dailydukas³⁵⁰. Ypač svarbus pirmasis vietovardis — archaiška jo lytis rodytų čia buvus savotišką pirklių „vika“, vietovę, greičiausiai atsiradusią pradiniam miestų formavimosi etape. Šiaip Aukštadvaris — tai būdingas feodalinis centras su jį išlaikančių palydovų tipišku tėvoniniu ūkiu.

Kernavė. Kernavės kompleksas intensyviai kasinėjamas, ir todėl kol kas nereikia daryti skubių išvadų. Aukuro kalno piliakalnyje aptikta XIII—XIV a. radinių³⁵¹, o fortifikaciniame įrenginyje, vadinamajame Mindaugo soste, išryškėjo IX—XII ir XIV a. miesto funkcionavimo etapai³⁵². Pastarajame pažymėtinas didelis darbų užmojis³⁵³. Šie duomenys rodytų, kad pilis ar slėptuvė čia jau buvo dar bendruomeninės epochos pabaigoje, bet fortifikacinis kompleksas iškriausiai iškilo tik Traidenio laikais. XIII—

³⁴⁷ Centrai aptariami abėcėlės tvarka, visiškai nepaisoma jų reikšmingumo.

³⁴⁸ *Daugudis V.* Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai // MADA, 1962. T. 1(12). P. 66.

³⁴⁹ Ten pat. P. 43, 57, 60, 61, 66.

³⁵⁰ Lietuvos TSR administracinio teritorinio suskirstymo žinynas (toliau — LATSZ). V., 1976. D. 2. P. 52, 123, 151, 333, 362.

³⁵¹ *Luchtanas A.* Kernavės pilies tyrinėjimai // ATL 1984 ir 1985 m. V., 1986. P. 34—35.

³⁵² *Куликаускас П., Лухтан А.* Исследования в Кернаве // АО 1979 г. М., 1980. С. 379.

³⁵³ *Волкайте-Куликаускаене Р.* Исследование городища в Кернаве // АО 1981 г. М., 1983. С. 368.

XIV a. datuojama įtvirtinta amatininkų gyvenvietė vadinamajame Pilies kalne³⁵⁴. Vadinamajame Pajautos slėnyje buvo didelė miesto tipo gyvenvietė, sudeginta 1390 m.³⁵⁵ Dvi pastarosios gyvenvietės rodo, kad Kernavės miestas kūrėsi kaip naujo feodalinio tipo papilys, o seniau feodalo pilį aptarnaudavo tėvoniniai amatininkai. Aukštadvario ir jo apylinkėms būdingi pradinio miestų kūrimosi etapo bruožai, o Kernavės komplekse akivaizdus perėjimas į baigiamąjį etapą ir pats šis etapas. Taigi Kernavė yra tipiškas „naujas“ centras, atsiradęs kaip stipraus kunigaikščio rezidencija; bendruomeninėje epochoje ji buvo nereikšminga gyvenvietė. Tiek tai, tiek jos fortifikacinių įrenginių bei gyvenviečių dydis, tiek Kernavės pirklių pamainėjimai Rygos skolo knygoje rodo, kad XIII a. paskutinįjį trečdalį Kernavė buvo labai svarbus politinis ir ekonominis centras.

Visi šitie faktai ir galimas Gedimino įsigalėjimo Vilniuje atšvaitas Vilniaus įkūrimo legendoje³⁵⁶ verčia aptarti Lietuvos metraščių vidurinėsios ir plačiosios redakcijos teiginį, kad Kernavė „buvo sostinė iki tol, kol sostinė tapo Trakai“. Taip pasakyta Vilniaus įkūrimo apysakoje³⁵⁷, kurioje pasakojama apie Goštautus ir kuri neturi nieko bendra su Lietuvos metraščių dalimi apie Palemono giminės genealogiją arba svarbiausias legendas³⁵⁸. Tačiau „Kernavės įkūrimas bei tapimas sostine“ minimas ir genealoginėje dalyje³⁵⁹. Vadinasi, Vilniaus įkūrimo legendoje Kernavė galėjo būti pavadinta sostine ir dėl genealoginės dalies poveikio: įterpiamos apysakos autoriui reikėjo suderinti Trakų, kaip sostinės, koncepciją, su Kernavės vaidmeniu metraštyje. Taigi nepaaiškėjo, ar Kernavė Vilniaus įkūrimo legendoje paminėta remiantis Goštautų išlaikyta Gediminaičių dinastine tradicija. Tokį spėjimą paremtų vos poros metų skirtumas šaltiniuose tarp Traidenio ir 1285 m. žuvusio Daumanto bei savo ruožtu

³⁵⁴ *Luchtanas A.* Kernavės... P. 32—34; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Kernavės „Pilies kalno“ tyrinėjimai 1983 m. // ATL 1982 ir 1983 m. P. 38—40; *Волкайте-Куликаускаене Р.* Раскопки городища Замковая гора в Кернаве // АО 1983 г. С. 420.

³⁵⁵ *Valatka R.* Archeologai atrado miestą // Tiesa, 1986. Rugsėjo 12. P. 4; *Marcinkevičius A.* Lietuviškoji Pompėja. Atrasta senoji Kernavė // Gimtasis kraštas, 1986. Nr. 47(1029). P. 1, 4—5.

³⁵⁶ *Гудаевичус Э.* По поводу... С. 38—42.

³⁵⁷ ПСРЛ. Т. 32. С. 137; Т. 35. С. 153, 180, 201, 222.

³⁵⁸ *Гудаевичус Э.* По поводу... С. 38—40.

³⁵⁹ ПСРЛ. Т. 32. С. 134; Т. 35. С. 132, 150, 177, 198, 219.

tarp pastarojo ir pirmojo neabejotino Gediminaičio Butegeidžio. Jei Gediminaičiai buvo Traidenio palikuonys, tai Kernavę jie laikė savo giminės lizdu. Tačiau minėtai prielaidai įrodyti vien šios alternatyvos neužtenka.

Trakai. Nuo XIII a. pabaigos Trakai ryškėja kaip su submonarcho institucija susijęs punktas³⁶⁰. Politinio centro persikėlimas iš Senųjų Trakų į (Naujuosius) Trakus rodo, kad viso šio arealo vietovardžiai panašūs³⁶¹. Trakų apylinkėse buvo Dailidžių kaimas³⁶², apskritai Trakų pavadinimas ir Trakų—Aukštadvario apylinkių vietovardžiai liudija, jog čia vyko intensyvi ūkinė veikla. Iš dabar esančių Lietuvoje 11 Skynimų vietovardžių 4 yra Trakų rajone (prie Ausieniškių, Kariotiškių, Onušio, Trakų)³⁶³. Prie Senųjų Trakų yra Piliakalnis, prie Ausieniškių—Girnakaliai, prie Kazokiškių—Medžiolai, prie Balceriškių—Keliakiemis, prie Rūdiškių—Verganiškės³⁶⁴. Iš vakarų šią apylinkę dengė Bražuolės pilis su galingu 4 m aukščio pylimu ir medine siena su bokštais kampuose³⁶⁵. Šių vietovių ruožas prieina prie Neries kaip tik priešais Kernavę.

Trakų pilių datavimas iki šiol tebėra neaiškus³⁶⁶. XIV a. pabaigoje Vygando Marburgiečio kronikoje kalbama apie „naują pilį“³⁶⁷, o kryžiuočių karo kelių aprašymuose—apie Senuosius Trakus ir Trakus³⁶⁸. XIV a. pabaigai priskiriamas „Rusų miestų sąrašas“ irgi mini Senuosiuose Trakuose mūrą, o Naujuosiuose—„saloje mūrą“, „prie ežero dvi mūro sienas ir aukštai medžio“³⁶⁹. Gilbertas Lanua rašo apie seną medinę pilį ežero krante ir visai naują pilį saloje³⁷⁰. Šios šaltinių žinios aiškina-

³⁶⁰ Žr. 319, 320 išn.

³⁶¹ Plg.: Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 46—47.

³⁶² Ten pat. P. 56.

³⁶³ LATŠZ. P. 280.

³⁶⁴ Ten pat. P. 87, 129, 178, 242, 341.

³⁶⁵ Daugudis V. Bražuolės (Trakų raj.) piliakalnio tyrinėjimai 1972 m. // AETL 1972 ir 1973 m. P. 19—22; Daugudis V. Раскопки городища Бражуоле // АО 1972 г. М., 1973. С. 374—375.

³⁶⁶ Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 43.

³⁶⁷ SRP. Bd. 2. S. 586—587; Ivinskis Z. Trakų Galvės ežero salos pilis // VDKMM. P. 140, 144.

³⁶⁸ SRP. Bd. 2. S. 698; Ivinskis Z. Trakų... P. 142.

³⁶⁹ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки, 1952. Т. 40. С. 224; Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 43.

³⁷⁰ Klimas P. Ghillebert de Lannoy. P. 63; Ivinskis Z. Trakų... P. 165—166, 172, 176.

mos įvairiai³⁷¹. Žinoma viena, kad XIV a. pabaigoje abi pilys (Naujuosiuose) Trakuose jau stovėjo ir kad tiek salos, tiek Senųjų Trakų pilys buvo mūrinės³⁷². Sunkiau pasakyti, kokia tuo metu buvo (Naujųjų) Trakų pusiasalio pilis. Bent jau dalis jos (vadinamajame Aukų kalne ir pusiasalio smaigalyje) buvo medinė, tačiau manoma, kad priekinėje dalyje buvo ir mūro konstrukcijų. Pilis buvo pastatyta per trumpą laiką ir mūrijimo darbai vyko lygiagrečiai su žemės darbais³⁷³.

Trakų pusiasalio pilies statyba kruopščiai ištirta, nustatyti jos etapai³⁷⁴, tačiau nelengva nustatyti šių etapų chronologiją. Nesutariama, ar pilies tipas yra chronologijos rodiklis³⁷⁵. Labai svarūs A. Tautavičiaus argumentai: 1) po seniausių pilies sluoksniu žemė buvo neliesta, didesnis kultūrinis sluoksnis nesusidarė, neaptikta senesnių radinių; 2) pirminis kampinis šiaurės vakarų bokštas buvo apgriautas ir vietoj jo pastatyto naujo bokšto asloje rasti ne ankstesnių kaip XIV a. pabaigos lietuviškų pinigėlių bei XIV a. pabaigos—XV a. pradžios Prahos grašių; 3) XIV a. devintąjį dešimtmetį Trakų pilis ne kartą buvo pulta ir paimta, 1391 m. kryžiuočiai ją rado sudegintą; 4) aptikta sviedinių ir strėlių antgalių; 5) anksčiau statytos lietuvių pilyse neturėjo tiek bokštų, kiek Trakų pusiasalio pilis; 6) pirmojo statybos laikotarpio sienų akmenys kai kur atrodo apdege³⁷⁶. Šie faktai gerai dera su Vytauto itineraro duomenimis: iki 1397 m. apskritai sunku pasakyti, ar Trakai buvo Vytauto rezidencija, o vė-

³⁷¹ Ivinskis Z. Trakų... P. 178—179; Lietuvos pilys. P. 98; Trakų istorijos muziejaus mokslinė konferencija // Muziejai ir paminklai, 1968. Gruodis. P. 48—49; Барура Р. Оборонительные укрепления некоторых центров Литвы XIV века // Матер. VI конф. по истории науки в Прибалтике. Вильнюс, 1965. С. 86—88.

³⁷² Plg.: Lietuvos pilys. P. 89—91, įklijų (tarp p. 96—97) pav. 2.

³⁷³ Trakų istorijos... P. 49—52; Lietuvos pilys. P. 104, 105, 120.

³⁷⁴ Orda J. Trakų pusiasalio pilis // Valstybinės Lietuvos TSR architektūros paminklų apsaugos metraštis, 1960. T. 2. P. 49—68; Trakų istorijos... P. 48—58; Lietuvos pilys. P. 102—122; Mikulionis S., Abramauskas S. Trakų pusiasalio pilies statybos raida naujųjų tyrimų šviesoje // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Statyba ir architektūra, 1973. T. 12, šas. 2. P. 73—105; Levandauskas V., Mikulionis S. Trakų pilių sienų medžiagos ir mūrijimo technika // Architektūros paminklai (toliau—AP). V., 1975. T. 3. P. 121—127.

³⁷⁵ Trakų istorijos... P. 64—67; Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 43.

³⁷⁶ Trakų istorijos... P. 50—53; Lietuvos pilys. P. 105, 107, 109—111. Plg.: SRP. Bd. 2. S. 718; SRP, 1966. Bd. 3. S. 172—173; Ivinskis Z. Trakų... P. 150.

liau — iki 1408 m. jis retai ten buvodavo³⁷⁷. Reikėtų pri-
tarti ir A. Tautavičiaus nuorodai į Lietuvos metraščio pa-
sakojamą apie Birutę, kuris rodo Vytautą gimus dar Se-
nuosiuose Trakuose³⁷⁸. Metraščio pateikiama legenda apie
Birutę mini ne vieną patikimą faktą: Birutės ryšius su
Palanga patvirtina jos kultas šioje vietovėje — apie tai
rašo M. Strijkovskis, — o Vytautas iš tikrųjų suteikė fun-
daciją Senuosiuose Trakuose Krokuvos Užtvaros vienuo-
lyno benediktinams³⁷⁹. Todėl atrodo, kad Lietuvos met-
raščio legenda apie Birutę bent nemaža dalimi remiasi
Trakų benediktinų istorine tradicija, patikimai pateikian-
čia fundatoriaus biografijos detalių. Šie faktai, sugretinti
su Vygando kronikos žinia apie „naują pilį“ Trakuose³⁸⁰,
liudyti, kad pusiasalio pilis pastatyta XIV a. šeštajame—
aštuntajame dešimtmetyje, devintajame ir dešimtajame de-
šimtmetyje ne kartą degė ir buvo sugriauta; atstatyta
XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje. Antra vertus, Trakuo-
se rastos keraminės plytelės, panašios į XIII a. Vilniaus
katedros grindų plyteles³⁸¹, nelabai dera su visais šiais
faktais ir, matyt, jas bei pilį reikia dar tirti³⁸².

Salos pilies statybos laikotarpiai ir ypatybės irgi ištir-
ti³⁸³. Pilis buvo statoma pagal iš anksto sudarytą pla-
ną³⁸⁴, tačiau nebaigta — kilo gaisras³⁸⁵. Paskui, šiek tiek
pakeitus planą, buvo pastatyti dabartiniai kunigaikščių
rūmai³⁸⁶. Jie irgi nukentėjo nuo gaisro³⁸⁷. Vėliausiai, ke-
liais etapais, tris natūralias salas sujungus į vieną, pa-

statytas dabartinis priešpilis³⁸⁸. Neturint kitų duomenų,
gaisrai čia, kaip ir pusiasalio pilyje, sietini su XIV a.
dviejų paskutiniųjų dešimtmečių kovomis. Z. Ivinskis yra
atkreipęs dėmesį į tai, kad 1407 m. Vytautas vykdė dide-
les statybas, kurioms reikėjo architekto iš Prūsų, o Gil-
bertas Lanua salos pilį vadina visai nauja³⁸⁹. Tai irgi
dera su jau minėtu Vytauto itineraru³⁹⁰. Išeitų, kad prieš
audringus XIV a. devintojo ir dešimtojo dešimtmečių įvy-
kius salos pilis buvo tik pradėta statyti.

Taigi, išskyrus minėtas keramines plyteles, iš iki šiol
atliktų tyrimų sunku rasti įtikimesnį argumentą teiginiui,
kad (Naujųjų) Trakų pilys pastatytos ar bent pradėtos
statyti Kęstučio pirmtakų. Senųjų Trakų piliavietė archeo-
logiškai dar netyrinėta³⁹¹, bet visa padėtis rodo, kad ji
senesnė už (Naujųjų) Trakų pilis. Todėl čia tikriausiai
ir rezidavo submonarchas XIII a. pabaigoje—XIV a. pra-
džioje³⁹². Trakų istoriją iki XIV a. antrosios pusės bus
galima geriau apibūdinti tik ištyrus Senuosius Trakus.

Vilnius. Politinis Vilniaus vaidmuo XIII a. pabaigoje
ir miesto tipo gyvenvietė XIII a. (bent jau antrojejo jo
pusėje) yra akivaizdūs. Yra duomenų, kad II tūkstantme-
čio pirmaisiais šimtmečiais Vilnius buvo svarbus Lietuvos
prekybos punktas³⁹³. XI—XIII a. Vilniuje, Aukštutinės pi-
lies kalne, stovėjo pilis³⁹⁴. Tačiau dar nenustatytas pilies
ir emporijos santykis bei miesto atsiradimo pobūdis. Zo-
džiu, Vilniaus vaidmuo ir struktūra XIII a. pirmojoje pu-
sėje tebėra diskutuoti dalykai.

Vilniaus Aukštutinės pilies XI—XIII a. viršutiniame
sluoksnyje aptikta mūro statybos liekanų³⁹⁵. Žemutinės
pilies mūro sienos liekanos šiaurės rytų kampe panašios
į Medininkų, Krėvos, Lydos ir Kauno pirmosios pilies

³⁸⁸ Trakų istorijos... P. 63—64; Lietuvos pilys. P. 138—144.

³⁸⁹ Zr. 370 išn.

³⁹⁰ Ivinskis Z. Trakų... P. 154, 155, 167. Plg. 277 išn.

³⁹¹ Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 47.

³⁹² Zr. 260 išn.

³⁹³ LGPR. P. 179, 204, 234, 237, 239.

³⁹⁴ Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istori-
ja... P. 24.

³⁹⁵ Daugudis V., Lisanka A. Vilniaus Gedimino kalno 1982 m.
archeologinių tyrimų duomenys // Mokslinės konferencijos „Vilniaus
pilis naujausių mokslinių tyrimų šviesoje“ tezės (1983 m. gruodžio
20 d.). V., 1983. P. 10—11; Лисанка А. Раскопки на горе Гедими-
наса в Вильнюсе // АО 1982 г. С. 385.

³⁷⁷ Ivinskis Z. Trakų... P. 150, 154—155. Plg.: SRP. Bd. 3.
S. 171—172.

³⁷⁸ Trakų istorijos... P. 53; Lietuvos pilys. P. 111.

³⁷⁹ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żnódzka y wszystkiew
Rusi... Królewiec, 1582. S. 449; Jučas M. Lietuvos metraščiai. V.,
1968. P. 145; Ivinskis Z. Trakų... P. 137; ПСРЛ. Т. 32. С. 138; Т.
35. С. 97, 154, 181, 201—202, 222.

³⁸⁰ Zr. 367 išn.

³⁸¹ Kitkauskas N. Vilniaus katedros (Paveikslų galerijos) tyrimų
naujausi duomenys // AP. T. 3. P. 213—215.

³⁸² Mikulionis S. Trakų įkūrimo... P. 44.

³⁸³ Ivinskis Z. Trakų... P. 135—198; Borovskis J. Trakų salos pi-
lis, kaip tvirtovė ir Didžiojo Kunigaikščio rezidencija, atliktų konser-
vacinių darbų šviesoje // VDKMM. P. 199—242; Trakų istorijos...
P. 59—64, 68; Lietuvos pilys. P. 129—144; Levandauskas V., Mi-
kulionis S. Trakų pilių... P. 127—135.

³⁸⁴ Trakų istorijos... P. 60—61; Lietuvos pilys. P. 131.

³⁸⁵ Trakų istorijos... P. 62; Lietuvos pilys. P. 131.

³⁸⁶ Trakų istorijos... P. 62; Lietuvos pilys. P. 132—138.

³⁸⁷ Trakų istorijos... P. 62.

mūrus³⁹⁶. Ties buvusiais Pionierių rūmais sienos fragmento kontraforsai išdėstyti arti vienas kito (tai rodytų, kad statinys ankstyvas), o tarp aplinkinių griuvenų rasta ankstyvajai gotikai būdingų skliautų nerviūrinių plytų³⁹⁷. Netoli nuo šio fragmento rasta kitos sienos liekana iš vidaus pusės su arkinėmis nišomis, būdingomis XIII—XIV a. Rygos ir XIII a. pabaigos Marienburgo statiniams³⁹⁸. Po žeme esanti Arkikatedros varpinės keturkampė dalis yra po storu kultūriniu sluoksniu, o jos mūrijimo technikoje yra panašumų į Baltijos regiono XII a. antrosios pusės—XIII a. pradžios statinius³⁹⁹. Visus čia išvardytus objektus datuoti anksčiau kaip XIII a. pabaiga būtų rizikinga, bet pastarasis atrodo ankstyvesnis. Neturėdami Žemutinės pilies senesniųjų kultūrinį sluoksnį tikslių tyrimų, negalime pasakyti, ar šis varpinės pagrindas yra atskiras, ar susijęs su kitais mūro statiniais.

II tūkstantmečio pradžioje kalno šiaurės rytų papėdėje atsiradusi gyvenvietė intensyviau buvo apgyventa tik XIII ar net XIV a.⁴⁰⁰ Žemutinės pilies teritorijos XIII a.—XIV a. pradžios gilesni sluoksniai nerodo, kad šis plotas buvo reguliariai užstatytas: pastatai labai išmėtyti, dalis jų toliau nuo gatvės, kartais ne visai jai lygiagretūs⁴⁰¹.

Remiantis esamais duomenimis, tiek pačius objektus, tiek jų chronologiją reikia vertinti labai diferencijuotai. Be abejo, XIII a. pabaigoje sudėtingoje gynybos sistemoje, į kurią įėjo ne tik kalnas, bet ir jo papėdė, mūro įtvirtinimų ar bent svarbių mūro elementų buvo. Ar taip buvo dar anksčiau, reikia gerai iširti. Šiuo metu kai ką gali paaiškinti Mindaugo katedros liekanų atradimas⁴⁰². Kadangi, be Livonijos Kristijono, Lietuvos vyskupu dar buvo įšventintas lenkų domininkonas Vitas, kyla klausimas,

kuriam iš jų katedra priskirtina⁴⁰³. Iš Arkikatedros liekanų parametrų atrodytų, kad ji statyta Livonijos meistrų⁴⁰⁴, tačiau negalima visiškai atmesti ir tai, kad Arkikatedra statydinta vyskupui Vitui, bet, žinoma, kur kas labiau tikėtina, kad buvo skirta Kristijonui. Dar neaišku, ar keturkampis varpinės pagrindas priklausė Arkikatedrai, ar ne, tačiau jau dabar galima teigti, kad tai seniausias mūro fragmentas.

Arkikatedra dar nėra įrodymas, kad Vilniuje buvo svarbiausia ar tėvoninė Mindaugo pilis, bet ji yra svarbus argumentas teigti, kad jau XIII a. pirmojoje pusėje Vilnius buvo reikšmingas centras. Toponimika rodo, kad jis priklausė Mindaugo broliams Tautvilui ir Edivydui⁴⁰⁵, veikiausiai ir spėjama, kad tėvui Mindaugo vyresniajam broliui Dausprungui. Todėl manytina, kad Mindaugas kurį laiką stabdė Vilniaus plėtotę, be to, atskiri centrai dar nebuvo įgavę lemiamą reikšmę. Šiuo atveju ir Kernavę reikėtų laikyti Vilniaus konkurentu.

Ar Vilnius Kernavę nurungė dėl savo natūralios padėties, ar tam buvo kažkoks išorinis akstinas (pavyzdžiui, Gediminaičių atėjimas į valdžią), dar reikia iširti. Pastaruoju atveju „Kernavės nuvainikavimą“ Vilniaus įkūrimo (Gedimino sapno) legendoje⁴⁰⁶ galima būtų laikyti Gediminaičių įsigalėjimo, kartu ir sostinės iškilimo proceso pabaigos atšvaitu.

Vilnius neabejotinai išaugo iš gentinės epochos centro, o keturkampis varpinės pagrindas laikytinas jau feodalinio centro požymiu. Bent iš dalies tokiu požymiu laikytina ir Arkikatedra. Todėl svarbu sinchronizuoti anksčiausius mūro statinius Vilniaus pilių teritorijoje. Tuomet bus galima pasakyti, kada iš gentinio centro Vilnius virto feodaliniu centru, kuris buvo Vilniaus miesto pradžia.

³⁹⁶ Kitkauskas N., Lasavickas S. Vilniaus žemutinės pilies kai kurių ankstyvųjų pastatų liekanų tyrimai // AP, 1977. T. 4. P. 14.

³⁹⁷ Ten pat. P. 7—8.

³⁹⁸ Ten pat. P. 9.

³⁹⁹ Ten pat. P. 6—7.

⁴⁰⁰ Lisanka A. Vilniaus žemutinės pilies arsenalo teritorijos tyrimai // ATL 1982 ir 1983 m. P. 27; Лисанка А., Даугудис В., Бешенене Д., Ласавицкас С. Раскопки... С. 457.

⁴⁰¹ Tautavičius A. Vilniaus Žemutinės pilies mediniai pastatai XIII—XIV amžiais // ILKI, 1964. T. 4. P. 184.

⁴⁰² Kitkauskas N., Lisanka A. Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą // Kultūros barai, 1986. Nr. 4. P. 59—63; Nr. 5. P. 57—61; Nr. 6. P. 47—51; Nr. 7. P. 58—61.

⁴⁰³ Plg. Stakauskas J. Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje. K., 1934. P. 116—118.

⁴⁰⁴ Zr. 4 priedą.

⁴⁰⁵ Zr. 333 išn.

⁴⁰⁶ Plg. 357 išn.

PABAIGA

Dauguma lietuvių istorikų XIII—XIV a. laiko miestų formavimosi laikotarpiu⁴⁰⁷. Yra išskirti šio proceso pradžios (užuomazgos) ir pabaigos laikotarpiai. Priklausomai nuo to, kaip tai suprantama (visas ar tik baigiamasis formavimasis), apibrėžiama ir miestų susidarymo chronologija. J. Jurginis aptaria visą laikotarpį: datuoja jį XI—XIV a.⁴⁰⁸, bet išskiria XI—XIII a.—miestų kūrimosi požymių tada buvę dar mažai⁴⁰⁹. A. Tautavičius XII a. laiko miestų užuomazgų (elementų) laikotarpiu; jo nuomone, realiai miestai egzistavo tik nuo XIII a.⁴¹⁰ R. Kulikauskienė⁴¹¹ miestų kūrimosi laikotarpį datuoja XII—XIV a., O. Kuncienė⁴¹² — nuo XIII a. (trumpi autorių apibrėžimai labiau skirti realiai miestų būčiai, t. y. baigiamajam miestų kūrimosi laikotarpiui).

Kaip matyti, daugumos tyrinėtojų nuomonės dėl miestų kūrimosi chronologijos sutampa arba nedaug tesiskiria. Apie iki XIII—XIV a. susikūrusius miestus plačiau siai rašė A. Miškinis⁴¹³, bet reikia turėti galvoje, kad šis autorius labiau akcentuoja bendrą miestų atsiradimo procesą.

Lėtas ir siauras Lietuvos miestų susidarymo procesas bei archeologinių duomenų trūkumas kol kas neleidžia nuodugniai apibūdinti visų miestų užuomazgų elementų. Aišku tik viena, kad baigiamasis miestų kūrimosi etapas ryškiausias feodalinį papilių struktūroje. Taikant šią baigtinumo išlygą, galime sutikti su R. Jalovecko išplėta pa-

⁴⁰⁷ *Miškinis A.* Dėl Lietuvos miestų... P. 25.

⁴⁰⁸ *Jurginis J.* Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje. P. 78.

⁴⁰⁹ *Jurginis J.* Feodalinės Lietuvos... P. 8—9; Ilgą miestų atsiradimo procesą akcentuoja ir: *Hensel W.* Archeologia o początkach... S. 29.

⁴¹⁰ *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos... P. 24.

⁴¹¹ *Volkaite-Kulikauskienė R.* Lietuviai... P. 270.

⁴¹² LGPR, P. 238.

⁴¹³ *Miškinis A.* Dėl Lietuvos miestų... P. 25—30.

pilių koncepcija⁴¹⁴, bet būtent tik su šita išlyga. Kitaip sakant, pačios miestų užuomazgos daugumos tyrinėtojų siejamos su XI—XII a., o iš tikrųjų jos sietinos su feodalinį centrų atsiradimu, t. y. su XII—XIII a., taigi miestų užuomazgos buvo ne vien papilii. Išskirtini tokie Lietuvos miestų kūrimosi požymiai:

1. Feodalinė pilis, kaip valdymo centras ir išnaudojamojo darbo produkcijos akumulatorius, susiformavo XI a.—XII a. pirmojoje pusėje, o nuo XII a. pabaigos tapo reikšmingu istoriniu šio proceso veiksmu.

2. Pinigų apyvarta pasiekė eilinį smulkų gamintoją tik XIV a. antrojoje pusėje.

3. Lietuvos pirklių kategorija, kokybiškai tapati su Rusios užuomazginių miesto tipo gyvenviečių ir Vakarų bei Šiaurės Europos prekybinių vikų gyventojais, ėmė rasti XII a. pabaigoje ir baigė formotis XIII a. antrojoje pusėje.

4. Amatininkai ėmė burtis papiliiuose bent jau nuo XIII a. antrosios pusės.

5. Prekinė amatų gamyba atsirado tik XIV a. viduryje ir tik tokiuose stambiuose centruose kaip Vilnius ir Kernavė.

6. Vilniaus ir Kernavės papilių urbanistinė struktūra neabejotinai egzistavo XIII a. antrojoje pusėje. Apie kitus papilius kol kas neturime pakankamai duomenų.

7. Specifinės miesto tipo prievolinių bendruomenės Vilniaus ir Kernavės papiliiuose susidarė XIII a. pabaigoje—XIV a. pradžioje ar XIV a. pirmojoje pusėje. XIV a. šis procesas lėtai vyko ir kai kuriuose kituose Lietuvos papiliiuose.

Remdamiesi turimais duomenimis smulkiau apibūdinti pirmųjų Lietuvos miestų atsiradimo proceso negalime, bet aišku, kad pradinis jo laikotarpis datuotinas XII a. pabaiga—XIII a. viduriu, o baigiamasis — XIII a. antrąja puse—XIV a. antrąja puse. Miestų kūrimosi procesas nėra identiškas klasinės visuomenės ir valstybės kūrimosi procesui, bet jie abu labai susiję⁴¹⁵.

⁴¹⁴ *Jaloveckas R.* Lietuvos miestų kūrimosi veiksniai // LAK, 1960. T. 1. P. 236—244.

⁴¹⁵ *Сванидзе А. А.* О сопоставлении стадий складывания государства и возникновения городов в Швеции // ГГДО. С. 160.

Dėl lietuviškų sidabro lydinių pavadinimo

II tūkstantmečio pradžioje Lietuvoje cirkuliavę lazdelių pavidalo sidabro lydiniai vadinami įvairiai: ilgaisiais¹, lietuviškais lydiniais², rubliais³, sidabriniais lydiniais⁴. Gudiškuose Lietuvos šaltiniuose jie vadinami rubliais⁵, lotyniškuose — kai kada sikliais⁶, (Vokiečių ordino) vokiškuose — sidabro gabalais⁷.

Iš esamų pavadinimų geriausiai tinka ilgasis. Lietuviškai tada šie lydiniai taip ir buvo vadinami. XVI a. tai reiškė jau ne lydinį (apyvartoje jų nebeliko), o skaičiuojamąjį 100 grašių kiekį greta kito skaičiuojamojo kiekio — kapos (60 grašių). Tačiau šis skaičiuojamasis terminas buvo kilęs iš lydinio, nes gudiškai 100 grašių būdavo apibrėžiama vienu rubliu⁸. M. Daukšos Postilėje terminas ilgasis vartojamas ir kaip skaičiuojamasis grašių vienetas⁹, ir kaip talento, t. y. lydinio, sinonimas¹⁰. XVII a. antroje pusėje atsiradus naujiems piniginiams vienetais — auksinams ir timpoms — ilgasis buvo gerokai primirštas ar net pamirštas. Perpasakodamas tą patį siužetą, kur M. Daukša vartoja ilgojo terminą, J. A. Gied-

raitis greta žodžio „talentas“ rašo „svaras“¹¹. S. Daukantas ilgąjį žinojo, bet vartojo šį terminą nenuosekliai, veikiausiai ne todėl, kad šis terminas lietuvių kalboje nebuvo paplitęs, o dėl to, kad autorius buvo susipažinęs su atitinkamomis M. Daukšos Postilės vietomis (jis tai nurodo)¹². Atrodo, kad ilgąjį imta primiršti jau XVII a. pradžioje. K. Sirvydo žodyne jo nebėra, tauriųjų metalų svorio vienetai čia vadinami kitais žodžiais¹³, ilgasis (100 grašių) iškrito iš apyvartos¹⁴.

Siame darbe vartojamas terminas ilgasis.

¹ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970. P. 107; *Vaitkunskienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje. V., 1981. P. 93.

² Ten pat. P. 110.

³ *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje.* V., 1981. T. 2. P. 98—129.

⁴ Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. (toliau — LGPR). V., 1972. P. 170.

⁵ Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV—XVI вв. Л., 1936. С. 18.

⁶ Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Poznań, 1841. S. 352—354.

⁷ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / Collectus opera A. Prochaska. Cracovia, 1882. S. 443; „deme vorsten Vitoweten mer denne LX^m stucke sulvers si schaden geschen van deme brande“.

⁸ Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. С. 82.

⁹ Daukšos postilė. Fotografuotinis leidimas. K., 1926. P. 476: „Wiėnas skefeio iam grasziu pėkis ilgus / o Antras pėkias deszimtis“.

¹⁰ Ten pat. P. 381: „pawadines dėszimtis tarnų sawų / dawe iėmus dėszimti talentu [...] Ir ateio pirmas bilodamas. Wieszpātiė ilgasis tawas deszimti ilgiuų nupėlne“. Płg.: Ten pat. P. 384—387.

¹¹ Naujas istatymas Jezaus Christaus wieszpaties musu Lietuwiszku Lezuwiiu iszgulditas per Jozapa Arnulpa kunigayksztii Giedrayti wiskupa Ziemayczių, zenklinika s. Stanislowo. Wilniuje, 1816. P. 42, 123, 124.

¹² *Daukantas S.* Lietuvių būdas. K., 1935. P. 316—317.

¹³ Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. V., 1979. P. 64: „Funt/Libra. Waszkas/funtas“; P. 79: „Grzywna. Libra argenti. Sidabro kiekas funtu“; P. 440: „Talent/Talentum/Talentas“.

¹⁴ Jo nerandame: Lietuvos inventoriai XVII a. V., 1962.

Kelios pastabos dėl lietuviškų ilgųjų sistemos

Kaip rašo Tacitas „Germanijoje“, I a. pabaigoje—II a. pradžioje prūsai dar stebėjosi už gintarą gaunamais pinigais¹. Tačiau Kaune rastas kauptas du šimtmečius III—V a. Romos monetų lobis² rodo, kad netrukus baltų gentinė diduomenė ėmė suprasti prekinio ekvivalento esmę. „Pati prekių cirkuliacija jau nuo pirmųjų užuomazgų sukelia poreikį ir aistringą siekimą pasilikti sau pirmosios metamorfozės produktą — pakeistinį prekės pavidalą, arba auksiną jos lėlytę. [...] Taip auksas ir sidabras savaimė pasidarė visuomenine pertekliaus, arba turto, išraiška“³. Ne veltui lietuvių kalbos žodis „lobis“ etimologiškai kildinamas iš „labas“ („geras“) ⁴. Lietuvos teritorijoje sidabro lobių atsirado I tūkstantmečio viduryje. Antrojoje šio tūkstantmečio pusėje sidabro papuošalai tapo vertę reiškiančiais daiktais, o jo pabaigoje sidabras virto mokėjimo priemone⁵. Keliasdešimt rastų svarstyklių ir svarelių bei sidabro ilgieji⁶ akivaizdžiai rodo, kad II tūkstantmečio pirmaisiais amžiais Lietuvos teritorijoje funkcionavo pinigine svorių sistema.

Svarėliai yra nuodugnai aptarti R. Kulikauskienės⁷ ir O. Kuncienės⁸, o Z. Duksa pateikė bendrą sidabro ilgųjų apžvalgą bei tipologiją⁹. Nustatyta, kad ilgieji svė-

rė 200 ir kelis gramus, o svarelių sistema rėmėsi šiuo svorio vienetu¹⁰. Jo dalijimo pagrindas buvo apie 4 g vienetas (dažnai dvigubinamas), susijęs tiek su skandinavy, tiek su rusų pinigine svorio sistemos padalomis¹¹. Neabejotina, kad Lietuvoje buvo perimta gretimų kraštų sistema¹². Sunkiau suprasti šio perėmimo kelius, be to, dauguma svarelių rasta pajūryje, t. y. kuršių teritorijoje, o dauguma ilgųjų — lietuvių genčių plote¹³. Vadinasi, svarbu nustatyti ne vien svarelių tarpusavio ryšį, bet ir ryšį su sidabro ilgųjų dalimis.

Lietuviškas ilgasis — tai sidabro lydinys, paplitęs „svarinių“ (ne skaičiuojamųjų, o sveriamų) pinigų¹⁴ cirkuliacijos laikotarpiu — kai daugėjo Karolingų svoro variantų¹⁵ ir intensyviai kūrėsi vietinių svorio sistemų variantai¹⁶. Tuo remiantis, nuo XI a. susiformavo atskiri kalamųjų pinigų svorio bei tauriųjų metalų vertinimo vienetai — vadinamosios markės¹⁷. Markė — žymėtojo lydinio terminas — tai tam tikra garantuota svoro dalis (2/3 ar 1/2)¹⁸. Apskritai dėl aukštos prabos (15 1/2 iš 16 arba 970 iš 1000)¹⁹ lietuviškus ilguosius galima laikyti markės reikalavimus atitinkančiais lydiniais, gryno sidabro gabalais.

Kaip sakyta, ilgųjų svoris — 200 su keliais gramais. Tačiau kur kas daugiau yra ne ištisinių, o pusinių ilgųjų, sveriančių šimtą ir kelis gramus. Būtent jiems sverti pritaikyti apie 100 g sveriantys svarėliai: su įmuštomis 10 akučių svarėliai sveria 100,724—103,791 g, o su 9 akutė-

¹⁰ LGPR. P. 173.

¹¹ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvišai... P. 115; LGPR. P. 173.

¹² *Vaitkunskienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje. V., 1981. P. 94.

¹³ *Fedorovas G. B.* Lobių su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija // Lietuvos istorijos instituto darbai, 1951. T. 1. P. 181—219; *Tautavičius A.* Papildomi duomenys apie naujus sidabro lydinių ir XIV a. II pusės—XV a. pradžios Lietuvos monetų radinius Lietuvos TSR teritorijoje // MADA, 1965. T. 1(18). P. 67—84; LGPR. P. 173, 240—242.

¹⁴ *Suhle A.* Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. B., 1964. S. 73.

¹⁵ *Suchodolski S.* Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej. W-wa, 1971. S. 202—206.

¹⁶ *Kiersnowski R.* Początki pieniądza polskiego. W-wa, 1962. S. 97.

¹⁷ *Suhle A.* Deutsche Münz... S. 73.

¹⁸ *Kiersnowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej. W-wa, 1964. S. 150.

¹⁹ *Fedorovas G. B.* Lobių su Lietuvos... P. 206, 208, 211.

¹ Anthologia Latina. K., 1923. P. 86: „ipsis in nullo usu; rude legitur, informē perfertur, pretiumque mirantes accipiunt“.

² *Michelbertas M.* Kauno m. III—V amžių Romos monetų lobis // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MADA), 1966. T. 1(20). P. 49—54.

³ *Markas K.* Kapitalas. V., 1957. T. 1. P. 121.

⁴ *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg; Göttingen, 1962. Bd. 1. S. 3, 83.

⁵ *Nakaitė L.* Sidabras kaip vertės matas I m. e. tūkstantmečio Lietuvoje // MADA, 1966. T. 1(20). P. 42, 45.

⁶ Dėl šio pavadinimo žr. 1 priedą.

⁷ *Волкайте-Куликаускаене Р.* О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма // От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин, 1966. С. 216—223; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvišai IX—XII amžiais. V., 1970. P. 106—119.

⁸ *Navickaitė-Kuncienė O.* Seniausios (X—XIII amžių) svorio matų sistemos Lietuvoje klausimu // MADA, 1966. T. 2(21). P. 143—158; Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. (toliau — LGPR). V., 1972. P. 159—163.

⁹ Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje (toliau — LMK). V., 1981. T. 2. P. 98—129.

mis — 94,956 g²⁰. Vadinasi, su svareliais pirmiausia lygintini pusiniai ilgieji. Septynių šimtagramių svarelių svoriai yra tokie: 97,402; 98,464; 100,200; 100,724; 103,791; 105,000 ir 105,650 g²¹. Jų aritmetinis vidurkis — 101,176 g. Šio vidurkio 1/10 dalis lygi 10,118 g, atitinkamai 9/10 — 91,058 g. Aritmetinio vidurkio (101,176) ir mažiausio svarelį (97,402) svorio skirtumas yra 3,774, o didžiausio (105,650) — 4,474 g. Nustatyti tolerancijos laukui kitos išėities nėra, kaip remtis šiais skirtumais. Kadangi didžiausio ir mažiausio svarelį negalima laikyti kraštutinių tolerancijos ribų rodikliais, jas reikia praplėsti apvalinant į didžiąją pusę šitų svarelių ir aritmetinio vidurkio skirtumus, t. y. imti pastaruosius 4 (vietaj 3,774) ir 5 (vietaj 4,474). Taip susidaro +5 g ir -4 g tolerancijos laukas (iš viso 9 g). Aritmetinio vidurkio (101,176 g) 9/10 jis susidarytų +4,5 (5×0,9) ir -3,6 (4×0,9) g. Taigi 9 akučių svarelis, sveriantis 94,956 g²², telpa į aritmetinio vidurkio 9/10 tolerancijos ribas (94,956 < 91,058 + 4,5 = 95,558). Todėl šį svarelį galime panaudoti aritmetiniam vidurkiui patikslinti: jo svorį redukuoti į sąlygines 10 dalių. Gautume 105,507 (94,956:0,9) g. Aritmetinis vidurkis, įtraukus šį svarelį, lygus 102,106 g. Paliekant tas pačias tolerancijas (+5 ir -4), viršutinė riba — 107,106, o apatinė — 98,106 g. Kadangi 102,106 yra labai artimas 100, toliau skaičiuodami, tolerancijos ribas sąlyginai nominalams imsimės +5 ir -4%. Sudaromose lentelėse remiamasi O. Kuncienės svarelių suvestine (numeriai nurodomi antroje skiltyje)²³. Eilės numeriai lentelėse tęsiasi didėjančia tvarka (jie vadinami pozicijomis). Čia nesprenžžiama, ar abiem atvejais akučių skaičiaus kartojimas pliusuotinas, ar ne (pvz., ar 3—3 reiškia 3 ar 6). Kur galime tikėtis žinomų nominalų pakartojimo svarelyje, padalinę iš akučių skaičiaus, tai patikriname. Tokie žinomi nominalai yra skandinavių erė (25,5 g) ir jos trečdalis — artugas (8,5 g)²⁴. I lentelėje tai daroma su gerai išlikusiais ir aiškias akutes turinčiais svareliais. Jie ir jų dalų nominalai gražiai telpa tolerancijų ribose. Tolerancijų ribose gražiai telpa ir kai kurie deformuoti svareliai. Jie pateikiami 2 lentelėje.

²⁰ LGPR. P. 245.

²¹ Ten pat.

²² Zr. 20 išn.

²³ LGPR. P. 243—245 (numeriai sugrupuoti pagal svorius).

²⁴ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai... P. 114.

Kaip rodo 1 ir 2 lentelė, artugas arba pusartugis yra būdinga dala. Nedeformuotų (1 lentelės) svarelių artugo aritmetinis vidurkis 8,58 g, visų apžvelgtųjų (1 ir 2 lentelės, išskyrus 7 poziciją) — 8,44 g. Abu šie dydžiai yra tolerancijos lauko viduryje. 100 g svarelių aritmetinio vidurkio (102,162 g) dvyliktoji dalis, artugas, yra lygi 8,51 g, t. y. labai artima mūsų gautajam 8,58 ar 8,44 g dydžiui. Tai rodo, kad tiek 1 ar 2 lentelėje apžvelgti, tiek šimtagramiai svareliai buvo pritaikyti artugams. Padauginę 102,162 g iš dviejų ar 8,5 g artugą iš 24, gautume apie 204 g. Šitiek svėrė vienas labiausiai paplitusių Gotlando markės variantų²⁵ ir XII—XIV a. Šiaurės Rusijos sidabro grivina²⁶. Šimtagramių svarelių aritmetinis vidurkis kaip tik sutampa su šiuo nominalu (102,106 g yra lygiai pusė 204 g markės ar grivinos). Taigi lietuvių ilgasis ir kuršių pajūrio svareliai sudarė organišką Šiaurės Europos lydiniių skaičiavimo sistemos dalį.

Tai nustačius, galima apžvelgti kitus svarelius. 3 lentelėje pateikiami gerai išlikę, tik kiek labiau nutolę nuo teorinio nominalo, artugo sistemos egzemplioriai.

12 ir 13 pozicija netelpa į tolerancijos ribas, bet taip mažai, kad jų svorį galima laikyti sutampančiu su žemutine tolerancijos riba. 14 pozicija peržengia viršutinę tolerancijos ribą truputį daugiau nei 1%. Tai, žinoma, nėra dideli nukrypimai.

1—3 lentelė parodo artugą ir pusartugį svarelių sistemoje. Tačiau tai ne vienintelė ir gal net nevyraujanti padalų seka. Dalis minėtų 100 g dydžio svarelių sužymėti tokiu akučių skaičiumi, lyg būtų padalinta dešimtagramėmis ar penkiagramėmis dalimis. Taip sužymėtas ir vienas 50 g svarelis bei minėtas 9 akučių svarelis, sudarantis 9/10 šimtagramio. Jų svoriai yra: 50,731; 94,956; 97,402; 100,724; 103,791 g. Redukavus pirmuosius du dalinius svarelius iki šimtagramių (50,731 : 0,5; 94,956 : 0,9) susidaro tokia seka: 101,462; 105,507; 97,402; 100,724; 103,791 g. Jos aritmetinis vidurkis 101,778 g, labai artimas tiesioginiam (101,176 g) ar patikslintam (102,106 g) šimtagramių vidurkiui. Tai rodo, kad dešimtagramiais

²⁵ *Земзарис Я. К.* Метрология Латвии в период феодальной раздробленности и развитого феодализма (XIII—XVI вв.) // Проблемы источниковедения. М., 1955. Т. 4. С. 210.

²⁶ *Янин В. Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956. С. 161—162.

1 lentelė

Eil. Nr.	Suvestinės Nr.	Svarelio svoris g	Viso svarelio atstovaujamas svorio vienetas			Akučių skaičius	Faktinis dalos svoris g
			nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas		
1.	12	20—30 g	25,50	24,30—	Erė	3—3	4,31
		25,90		—26,775			arba
2.	13	25,79	25,50	24,30—	Erė	3—3	4,29
				—26,775			arba
3.	14	25,775	25,50	24,30—	Erė	3—3	4,29
				—26,775			arba
4.	5	40—50 g	42,50	40,70—	Penkar- tugis	5	8,50
		42,50		—44,75			

2 lentelė

Eil. Nr.	Suvestinės Nr.	Svarelio svoris g	Viso svarelio atstovaujamas svorio vienetas			Akučių skaičius
			nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
5.	8	0—10 g	8,50	8,16—8,925	Artugas	1
		8,337		8,16—8,925		
6.	9	10—20 g	4,25	4,08—4,46	Pusartugis	1
				4,1105		
8.	12	17,27	17,0	16,32—17,85	Dviartugis	2—2
		17,218		16,32—17,85		
9.	13	17,218	17,0	16,32—17,85	Dviartugis	2—2
		40—50 g		40,70—44,75		
10.	4	42,52	42,50	40,70—44,75	Penkartugis	5—5

nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	Svarelio reikšmė
4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Artugas arba pusartugis	3 artugai=1 erė arba 6 pusartugiai=1 erė
4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Artugas arba pusartugis	3 artugai=1 erė arba 6 pusartugiai=1 erė
4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Artugas arba pusartugis	3 artugai=1 erė arba 6 pusartugiai=1 erė
8,50	8,16—8,925	Artugas	5 artugai

Faktinis dalos svoris g	Dalos svorio vieneto atitikmuo			Svarelio reikšmė
	nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
8,337	8,50	8,16—8,925	Artugas	Artugas
8,179	8,50	8,16—8,925	Artugas	Artugas
4,1105	4,25	4,08—4,46	Pusartugis	1/2 artugo
4,301 arba 8,60	4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Pusartugis arba artugas	2 artugai arba 4 pusartugiai
4,30 arba 8,60	4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Artugas arba pusartugis	2 artugai arba 4 pusartugiai
4,25 arba 8,50	4,25 arba 8,50	4,08—4,46 arba 8,16—8,925	Artugas arba pusartugis	5 artugai arba 10 pusartugių

3 lentelė

Eil. Nr.	Suvestinės Nr.	Svarelis svoris g	Viso svarelis atstovaujamas svorio vienetas			Akcijų skaičius	Faktinis dalos svoris g
			nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas		
11.	8	10—20 g 13,20	12,75	12,24—13,39	Pusantro artugo	3—3	4,4 arba 2,2
12.	9	16,234	17,0	16,32—17,85	Dviartugis	2—2	8,12 arba 4,06
13.	7	30—40 g 32,50	34,0	32,64—35,70	Keturartugis	4—4	8,125 arba 4,06
14.	14	36,153	34,0	32,64—35,70	Keturartugis	4—4	9,04 arba 4,52

4 lentelė

Eil. Nr.	Suvestinės Nr.	Svarelis svoris g	Viso svarelis atstovaujamas svorio vienetas			Akcijų skaičius	Faktinis dalos svoris g
			nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas		
15.	1	50—60 g 50,731	51,530	49,46—54,09	Pusė šimtagramio	5—5	10,15 arba 5,07
16.	1	90 g ir daugiau 94,956	91,895	88,22—96,44	9/10 šimtagramio	9	10,59
17.	2	97,402	102,106	98,02—107,11	Šimtagramis	5—5	19,48 arba 9,74
18.	4	100,724	102,106	98,02—107,11	Šimtagramis	5—5	20,14 arba 10,07
19.	6	103,791	102,106	98,02—107,11	Šimtagramis	5—5	20,76 arba 10,38

Dalos svorio vieneto atitikmuo			Svarelis reikšmė
nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
4,25 arba 2,125 8,5 arba 4,25	4,08—4,46 2,04—2,23 8,16—8,925 arba 4,08—4,46	Pusartugis arba ketvirtis artugo Artugas arba pusartugis	3 pusartugiai = 1/2 erės arba 6 artugo ketvirčiai = 1/2 erės 2 artugai arba 4 pusartugiai
8,5 arba 4,25	8,16—8,925 arba 4,08—4,46	Artugas arba pusartugis	4 artugai arba 8 pusartugiai
8,5 arba 4,25	8,16—8,925 arba 4,08—4,46	Artugas arba pusartugis	4 artugai arba 8 pusartugiai

Dalos svorio vieneto atitikmuo			Svarelis reikšmė
nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
10,21 arba 5,11	9,80—10,72 arba 4,91—5,37	Dešimtagramis arba penkiagramis	5 dešimtagramiai arba 10 penkiagramių
10,21	9,80—10,72	Dešimtagramis	9 dešimtagramiai
20,42 arba 10,21	19,60—21,44 9,80—10,72	Dvidešimtgramis arba dešimtagramis	5 dvidešimtgramiai arba 10 dešimtagramių
20,42 arba 10,21	19,60—21,44 arba 9,80—10,72	Dvidešimtgramis arba dešimtagramis	5 dvidešimtgramiai arba 10 dešimtagramių
20,42 arba 10,21	19,60—21,44 arba 9,80—10,72	Dvidešimtgramis arba dešimtagramis	5 dvidešimtgramiai arba 10 dešimtagramių

5 lentelė

Eil. Nr.	Svestinės Nr.	Svarelis svoris g	Viso svarelis atstovaujamas svorio vienetas			Ženklas arba akucijų skaičius	Faktinis dalos svoris g
			nominalus g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas		
20.	1	10—20 g 11,13	10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Kryžiu- kas	11,13
21.	2	10,37	10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Kryžiu- kas	10,37
22.	3	10,80	10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Kryžiu- kas	10,80
23.	4	11,10	10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	1—1	11,10
24.	5	20—30 g 20,103	20,42	19,60—21,44	Dvidešimtgramis	2—2	10,05 arba 5,12
25.	6	21,90	20,42	19,60—21,44	Dešimtgramis	2—2	10,95 arba 5,48
26.	15	21,29	20,42	19,60—21,44	Dvidešimtgramis	1—1	21,29 arba 10,65
27.	18	30—40 g 38,50	40,84	39,21—42,88	Keturiasdešimtgramis	2—2	19,25 arba 9,63

ar penkiagramiais buvo dalijamas tas pats šimtgramis. Svareliai su dešimtgramių-penkiagramių dalomis pateikiami 4 lentelėje (tolerancijos laukas tas pats).

Į tolerancijos lauką netelpa tik 17 pozicija, bet nukrypimas toks menkas, kad jos svorį galima laikyti sutampantiu su žemutine tolerancijos riba. Vadinasi, penkiagramių—dešimtgramių (ir jų kartotinių) padalos neabejotinai taikomos tam pačiam 102,106 g nominalui, taigi 204 g ilgajam. Remdamiesi šitokiu rezultatu, galime įvertinti kitus šias padalas atitinkančius svarelius. Tai daroma 5 lentelėje.

Dalos svorio vieneto atitikmuo			Svarelis reikšmė
nominalus g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Dešimtgramis
10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Dešimtgramis
10,21	9,80—10,72	Dešimtgramis	Dešimtgramis
10,21 arba 5,11	9,80—10,72 arba 4,91—5,37	Dešimtgramis arba penkiagramis	Dešimtgramis arba 2 penkiagramiai
10,21 arba 5,11	9,80—10,72 arba 4,91—5,37	Dešimtgramis arba penkiagramis	2 dešimtgramiai arba 4 penkiagramiai
10,21 arba 5,11 20,42 arba 10,21	9,80—10,72 arba 4,91—5,37 19,60—21,44 arba 9,80—10,72	Dešimtgramis arba penkiagramis Dvidešimtgramis arba dešimtgramis	2 dešimtgramiai arba 4 penkiagramiai Dvidešimtgramis arba 2 dešimtgramiai
20,42 arba 10,21	19,60—21,44 arba 9,80—10,72	Dvidešimtgramis arba dešimtgramis	2 dvidešimtgramiai arba 4 dešimtgramiai

5 lentelėje tik trys pozicijos (21, 24, 26) yra tolerancijos ribose, tačiau nukrypimai nelabai dideli. Didžiausias jų (20 poz.) neviršija 10%. 4 ir 5 lentelėje parodoma bent jau esminė dešimtgramių—penkiagramių padalų sistemos dalis. Dešimtgramis čia atlieka artugo, o penkiagramis — pusartugio vaidmenį. Vietoj erių — dvidešimtgramiai, o penktųjų — keturiasdešimtgramiai (plg. 1 ir 5 lenteles). Svarbiausia yra tai, kad dešimtgramių sistema remiasi dalijimo į 5 ir per pusę principu. Šis principas įsibrauna ir į artugo—erės sistemą penktųjų (ar dešimteriopo pusartugio) pavidalu (1 lent. 4 poz., 2 lent.

6 lentelė

Eil. Nr.	Suvestinės Nr.	Svarelis svoris g	Viso svarelis atstovaujamas svorio vienetas			Akūčių skaičius	Faktinis dalos svoris g
			nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas		
28.	16	20—30 g	25,50	24,30—26,775	Erė	2—2	12,95 arba 6,48
		25,91					
29.	9	30—40 g	31,88	31,60—33,47	—	5—5	6,46 arba 3,23
		32,30					
30.	8	40—50 g	51,00	48,96—53,55	2 erės	8—8	6,03 arba 3,01
		48,20					
31.	3	50—60 g	51,00	48,96—53,55	2 erės	4—4	13,03 arba 6,51
		52,10					
32.	3	daugiau kaip 90 g	102	97,92—107,10	1/2 mar- kės	4—4	24,62 arba 12,31
		98,464					
33.	7	105,00	102	97,92—107,10	1/2 mar- kės	4—4	25,13 arba 12,56

10 poz.). Tai lėmė ir erės dalijimą ne į tris (artugus), o į dvi dalis (du pusantraartugius), todėl būtent šios padalos pagrindu susidarė atskira nominalų seka. Jos svareliai pateikiami 6 lentelėje.

Išskyrus 30 poziciją, kuri nukrypusi nuo tolerancijos ribos 2%, svoriai 6 lentelėje yra tolerancijos ribose. Remiantis aptartose šešiose lentelėse esančiomis padalų sistemomis, galima apibūdinti ir daugelį kitų svarelių. Visos trys padalų sistemos (artugo, pusantraartugio, dešimtagramio) turėjo sąlyčio taškus: pavyzdžiui, erė (artugo ir pusantraartugio), 2 erės (visų trijų sistemų, nes tai 6

Dalos svorio vieneto atitikmuo			Svarelis reikšmė
nominalas g	tolerancija: +5% -4%	pavadinimas	
12,75 arba 6,38	12,24—13,39 arba 6,12—6,69	Pusantra- artugis arba 1/4 erės	2 pusantraartugiai=1 erė arba 4 erės ketvirčiai= =1 erė
6,38 arba 3,19	6,12—6,69 arba 3,06—3,34	1/2 pusantra- artugio arba 1/4 pusantra- artugio	5 pusantraartugio pusės arba 10 pusantraartugio ketvirčių
6,38 arba 3,19	6,12—6,69 arba 3,06—3,34	1/2 pusantra- artugio arba 1/4 pusantra- artugio	8 pusantraartugio pusės= =2 erės arba 16 pusantraartugio ketvirčių= =2 erės
12,75 arba 6,38	12,24—13,39 arba 6,12—6,69	Pusantra- artugis arba 1/4 erės	4 pusantraartugiai=2 erės arba 8 erės ketvirčiai= =2 erės
25,50 arba 12,75 25,50 arba 12,75	24,30—26,775 arba 12,24—13,39 24,30—26,775 arba 12,24—13,39	Erė arba pusantra- artugis Erė arba pusantra- artugis	4 erės=1/2 markės arba 8 pusantraartugiai=1/2 markės 4 erės=1/2 markės arba 8 pusantraartugiai=1/2 markės

artugai, 4 pusantraartugiai, 5 dešimtagramiai). Šios sistemos buvo to paties meto. Viename kape (Palangos kapinyno Nr. 201) greta pusartugio (0—10 g, Nr. 3), artugo (0—10 g, Nr. 4), erės (20—30 g, Nr. 18) rastas dvigubas dešimtagramis (10—20 g, Nr. 14) ir dešimtriopas penkiagramis (50—60 g, Nr. 1) ²⁷. Pastarajame svarelyje kryžiausi ir artugų sistema (tai juk 2 erės). Kitame kape (Palangos kapinyno Nr. 227) rastas artugas (0—10 g, Nr. 8), dviartugis (10—20 g, Nr. 13), erė (20—30 g, Nr. 9, 19), keturartugis (30—40 g, Nr. 11) bei

²⁷ LGPR. P. 243—245.

pusantraartugis (10—20 g, Nr. 6) ir trigubas pusantraartugis (30—40 g, Nr. 12)²⁸.

Norint nustatyti svarelių santykį su ilgaisiais ar jų dalimis, reikia diferencijuotai nagrinėti atskirus lobius. Kadangi dauguma lobių nedideli, apsiribosime vadinauoju Vilniaus lobiu. Jis unikalus didumu ir, ko gera, daugiau pasakys už mažų lobių sumą, kurių chronologija gali gerokai skirtis.

Atsižvelgdami į rastas Kijevo grivinas, Vilniaus lobį galime datuoti ne vėliau kaip XIII a. viduriu²⁹. Lobį sudaro daugiau kaip 530 vienetų — tai vien šimtagramiai lydiniai — P. Karazija apskaičiavo jų aritmetinį vidurkį dviem aspektais (104,734 ir 104,871 g)³⁰. Tačiau šie vidurkiai nustatyti iš visų rastų svorių, neatsižvelgiant į svorių išsibarstymą (svorių ribos 65,40—134,60 g)³¹. Todėl reikia atsižvelgti tik į artesnius 100 g lydinius. Tokių vienetų yra 362. Imant apibendrintą dydį kiekvieno gramo grupei (pvz., 101—101,9 g imant 101,5 g) ir dar nesusiradus tolerancijos, ekstremumas susidaro 101—109 g ribose, o jo viršūnė 106 g. Apytikris aritmetinis jų vidurkis (skaičiuojant ne kiekvieną ilgąjį, o imant apibendrintą dydį kiekvieno gramo grupei, pvz., 101—101,9 g imant 101,5 g) yra 105,77 g. Toks vidurkis labai artimas diagramos viršūnei. Todėl tolerancijos lauku galima laikyti jos ekstremumo ribas, t. y. 101—110 (atsižvelgiant į 109,9) g. Ši tolerancija (iš tikrųjų tai $\pm 5\%$) artima tolerancijai, naudotai nagrinėti svareliams.

Tokie apytikriai ilgųjų duomenys (tiksliai apskaičiavus, vidurkis pasikeistų gal tik koku gramu) rodo, kad ilgųjų ir svarelių nominalai yra artimi, bet ne tapatūs. Atsižvelgus į patikslintą pastarojo reikšmę — 102,106 g, susidaro daugiau kaip 3 g skirtumas. Tiek svarelių tolerancijos ribose telpa Vilniaus lobių aritmetinis vidurkis, tiek svarelių vidurkis telpa šio lobių tolerancijos ribose. Tai rodytų, kad ilgieji lieti kaip tos pačios sistemos vienetai, naujas variantas atsirado dėl vietinio nukrypimo.

²⁸ Ten pat.

²⁹ Karazija P. Vilniaus lobis. V., 1932. P. 25.

³⁰ Ten pat. P. 22, 23; LMK. P. 111.

³¹ Karazija P. Vilniaus lobis. P. 22, 23.

Rygos uolektis

Nustatyti realią Rygos uolektį nėra lengva, nes buvo ne vienas jos variantas¹. Bendras jos ilgis — 44—63 cm ir labiau tikėtinas — 44—53 cm². Remdamiesi pastarąja nuoroda ir orientuodamiesi į didesniąją, 44—53 cm, ribą, nes variantai iki 50 cm buvo retesni, galime tikėtis rasti XIII a. labiausiai paplitusį variantą³.

K. Semenavičiaus duomenimis, Rygos uolektį sudarė 1,768 Reino pėdos (Reino pėda lygi romėnų pėdai)⁴. Bet romėnų pėda lygi ir 0,95 Reino pėdos (31,385 cm)⁵. Šiuo atveju į romėnų pėdą įeitų 29,82 (31,385×0,95) cm. Šiaip literatūroje romėnų pėda nurodoma 29,63 cm⁶, tai ir patvirtina gautąjį rezultatą. Iš šių duomenų mažesnioji Rygos uolekties riba būtų (remiantis tuo, kad Reino pėda lygi romėnų pėdai, ir imant pastarosios mažesnįjį variantą) 52,5 (29,63×1,768) cm, o didesnioji (imant Reino pėdą) — 54,5 (31,385×1,768) cm.

XVI—XVII a. Livonijos šaltinių duomenimis, aštuonios Rygos uolektys prilygo 430 cm, septynių Rygos uolekčių rykštė (virpstas, kartis) — 376,25 cm, o 66 sieksnių (po 3,5 Rygos uolekties) virvė (taigi 66×3,5=231 Rygos uolektis) — 124,16 m⁷. Visi šie santykiai rodo Rygos uolekties dydį esant 53,75 cm (430 : 8; 376,25 : 7; 124,16 : 231). XIX a. Rygos uolektį sudarė 53,8 cm ir ji buvo lygi Talino uolekčiai⁸. Pastaroji tokia pat buvo ir XVI a.⁹

Rygos uolekties skirtumai (nurodytų dydžių riba yra 52,5 ir 54,5 cm) nėra dideli. Panašiai svyruoja ir lietuviškoji uolektis. Lenkų literatūroje dažniausiai nurodoma

¹ Земгарис Я. К. Метрология Латвии в период феодальной раздробленности развитого феодализма (XIII—XVI вв.) // Проблемы источниковедения. М., 1955. Т. 4. С. 192.

² Ten pat. P. 183.

³ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. W-wa, 1972. S. 269.

⁴ Siemienowicz K. Wielkiej sztuki artylerii część pierwsza. W-wa, 1963. S. 411, 514.

⁵ Kitkauskas N. Biržų antrosios pilies pylimai, fosa, redutas, tiltas // Architektūros paminklai. V., 1975. T. 3. P. 139.

⁶ Maškinas N. Senovės Romos istorija. V., 1955. P. 664.

⁷ Земгарис Я. К. Метрология Латвии... С. 187.

⁸ Tarvel E. Der Haken. Tallinn, 1983. S. 353.

⁹ Ten pat. P. 118.

65,5 cm¹⁰, o L. Mulevičius iš šaltinių ir literatūros pateikė 12 jos variantų nuo 60,43 iki 65,54 cm¹¹. Kai kurie iš jų atmestini¹², apskritai tokia įvairove nereikia stebėtis, žinant, kaip tiksliai ankstesniais amžiais buvo galima išmatuoti. Išlikusių lietuviškų uolekčių etalonų ribos gana siauros 62,6—63,3 cm¹³, o šie dydžiai kaip tik ir yra kraštutinių variantų viduryje.

Ieškant Rygos uolekties teorinio dydžio, labiausiai reikėtų orientuotis į Livonijos šaltinių duomenis, kurie, beje, irgi siūlo viduriniąją ekstremumą reikšmę. Todėl Rygos uolekties teorinis dydis būtų 53,7 cm.

Kai kurie XIII—XIV a. Vilniaus Arkikatedros parametrai

Vilniaus Arkikatedroje rastos bažnyčios liekanos datuojamos XIII a. ir siejamos su Mindaugo krikštu¹. Pagrindinė pastato dalis yra 22,7×22,4 m kvadratas² (skaičiavimams imame 22,5 m). Jei Rygos uolektis 53,7 cm³, pastato kraštines sudarytų po 42 (22,5 : 0,537) uolektis. Atitinkamai Kulmo 57,6 cm ar jai artimų (58—59 cm) lenkų uolekčių⁴ būtų 39 ar 38. Šie skaičiai mažiau būdingi už 42.

Pastato presbiterijos ilgis 15,9, plotis 12,1 m⁵. Tai atitinka 30 (15,9 : 0,537) ir 22 (12,1 : 0,537) Rygos uolektis. Kulmo ar lenkų uolekčių atitinkamai būtų 27 ar 26 ir 21 ar 20. Čia sunkiau pasakyti, kuri uolektis būdingesnė. Būdingi skaičiai yra 30, 27, 21, 20, ne tokie būdingi—26, 22. Pastarasis skaičius kaip tik būtų Rygos uolekčių. Tačiau reikia atsižvelgti ir į tai, kad presbiterijos sienos yra vienoje ašyje su pagrindinės dalies pilioriais⁶, taigi reikėtų labiau paisyti ne presbiterijos pločio, o žingsnio tarp pagrindinės dalies sienų ir piliorių eilių (navų pločio). Tiesa, šį žingsnį sunkiau pibabrėti, nes nėra lengva tiksliai nustatyti sienų bei piliorių vidurio taškų. Jei šis žingsnis būtų 4,5 m (kraštinės navos) ir 9 m (vidurinės navos), išeitų atitinkamai 8 ir 16 Rygos uolekčių. Tai labai būdingi skaičiai: 8 Rygos uolektys sudarė Kulmo rykštę, vartotą XIII a. ir Rygoje⁷. Tačiau šiuo atveju ir Kulmo uolekčių būtų 8 ir 16 (liekanos panašios). Lenkų uolektys čia, tiesa, atkrita, nes jų rezultatas (4,5 : 0,585) nėra gražus. Apskritai, sprendžiant iš presbiterijos parametru, Rygos uolektis čia galima pa-

¹ *Kitkauskas N., Lisanka A.* Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą // Kultūros barai, 1986. Nr. 4. P. 59—63; Nr. 5. P. 57—61; Nr. 6. P. 47—51; Nr. 7. P. 58—61.

² Ten pat. Nr. 4. P. 61.

³ Žr. 3 priedą.

⁴ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. W-wa, 1972. S. 269.

⁵ *Kitkauskas N., Lisanka A.* Nauji duomenys... // Kultūros barai, 1986. Nr. 4. P. 62.

⁶ Ten pat. P. 60, 62.

⁷ *Земгарис Я. К.* Метрология Латвии в период феодальной раздробленности и развитого феодализма (XIII—XVI вв.) // Проблемы источниковедения. М., 1955. Т. 4. С. 187.

¹⁰ *Szymański J.* Nauki... S. 269.

¹¹ *Mulevičius L.* Žemės ploto matai: valakas, margas // Lietuvos istorijos metraštis. 1982 metai. V., 1983. P. 86.

¹² Ten pat. P. 87.

¹³ Ten pat. P. 85.

Lietuviško svoro ištakos

teisinti, nors, atsižvelgiant į presbiterijos plotį, nereikėtų atmesti ir Kulmo uolekčių. Patikslinus piliorių (navų) žingsnį, galbūt kai kas ir daugiau paaiškės.

Bokšto plotis yra $12,5 \text{ m}^8$, tai atitinka 23 (12,5 : 0,537) Rygos uolektis. Kulmo uolekčių būtų 22, lenkų — 21. Būdingas tėra pastarasis skaičius, bet, kaip matėme, visur kitur lenkų uolekčių skaičiai nėra būdingi. Dėl 23 Rygos uolekčių pasakytina, kad čia gali būti ir netikslus jų 24 išdėstymas.

Apskritai XIII a. Arkikatedros parametrąms būdingiausios Rygos uolektys, nors galėjo būti matuojama ir Kulmo uolektimis — bent panaudoti kai kurie elementai.

Literatūroje lietuviško svoro nominalas nurodomas 365,47 g¹. Jį galima patikrinti K. Semenavičiaus pateikiamais duomenimis². Dancigo svarą sudarė 32 lotai, o lietuviškas, arba Vilniaus, svaras buvo lygus $29\frac{1}{11}$ (t. y. 29,091) lotams, arba 0,909 (29,091 : 32) Dancigo svoro. Paties Dancigo svoro santykis su olandų troimarke buvo 9216 : 5940, t. y. Dancigo svaras buvo lygus 1,636 troimarkės. Pastaroji svėrė 246 g³. Kartu Dancigo svarą sudarė 402,456 g ($246 \times 1,636$). Taigi Vilniaus svaras — 365,833 g ($402,456 \times 0,909$), beveik kaip ir nurodoma literatūroje.

XIV a. ilgųjų pagrindinio nominalo svoris nuo 200 ir kelių gramų sumažėjo iki 180—190 g⁴. Tai galima patikrinti Jogailos karališkojo dvaro sąskaitose. 1393 m. iš 99 ilgųjų („rublones“) sidabro buvo nukalta 190 marčių lenkų monetų⁵. Lietuviškų ilgųjų praba buvo aukšta⁶. Iš esmės ji tokia išliko ir XIV a. lobiuose⁷, nors kartais pasitaiko ir žemesnės prabos ilgųjų⁸. Į pastaruosius galėjo patekti Prahos grašių sidabro, o jo praba Karolio I laikais (1346—1378) buvo lygi 0,825⁹. Todėl vidutinė ilgųjų praba turėtų būti truputį žemesnė — 900 (iš 1000). Jos santykis su 950 (viduramžiais tai buvo laikoma „gryna“ praba¹⁰), yra 0,947. XIV a. pabaigoje Krokuvos markė buvo lygi 205 g, o pusgrašiai 1394—1395 m. buvo ka-

¹ Martinkėnas V. Matai senovės Lietuvoje // Kraštotyra. V., 1966. P. 127.

² Siemienowicz K. Wielkiej szulki artylerii część pierwsza. W-wa, 1963. S. 480, 481.

³ Gumowski M. Monety polskie. W-wa, 1924. S. 19.

⁴ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970. P. 110; Fedorovas G. B. Lobijų su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija // Lietuvos istorijos instituto darbai, 1951. T. 1. P. 205—207 (lobiai Nr. 30, 35).

⁵ Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Cracovia, 1896. T. 15. P. 154.

⁶ Zr. 2 priedo 19 išn. Plg.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1981. T. 2. P. 109.

⁷ Fedorovas G. B. Lobijų... P. 206, 208, 211.

⁸ Ten pat. P. 200, 212.

⁹ Karaziya P. Aluonos Sklėrių ir Krūminių monetų lobiai // Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis, 1941. T. 1. P. 119.

¹⁰ Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów (1386—1444). Wrocław; W-wa, Kraków, 1970. S. 138.

⁸ Kilkauskas N., Lisanka A. Nauji duomenys... // Kultūros barai, 1986. Nr. 4. P. 61.

Dėl lietuviškos mylios ir uolekties

lami 0,338—0,485 prabos (skaičiuojant nuo 0,950)¹¹. Santykių ribos tarp lietuviškos ir lenkiškos prabos — 1,95—2,80 (0,947 : 0,485; 0,947 : 0,338). Minėtų iš lietuviško sidabro nukaltų 190 markių svoris prilygtų 38950 g (205×190). Remiantis aukštutine lenkų prabos riba, lietuviškuose ilguosiuose sidabro būtu 19974,3 g ($389050 : 1,95$), o žemutine — 13910,7 g ($389050 : 2,80$). Pirmuoju atveju vienas ilgasis svertų 201,76 g ($19974,3 : 99$), antruoju — 140,51 g ($13910 : 99$), o pridėjus 5—10% lydymo nuostoliams (7%) — atitinkamai 215,88 ir 150,35 g. Šių abiejų kraštutinių ribų aritmetinis vidurkis yra 183,115 g. Tai gi ilgieji turėjo sverti 180 g.

Lietuviškų ilgųjų svoris keitėsi, ko gera, dėl Prahos grašių cirkuliacijos. Dar ir XIV a. aštuntąjį—devintąjį dešimtmetį jie išlaikė gana gerą prabą ir svėrė apie 3 g (kapa svėrė apie 180 g)¹². Mažesnis lietuviškas ilgasis atitiko Prahos grašių kapą. Be to, XIV a. Baltijos regione Hanzos svarai ėmė išstumti iš prekių apyvartos mažesnės apimties markes¹³. Markės ir toliau liko tauriųjų metalų svorio vienetais, bet prekyboje jų pagrindu susiformavo vadinamieji marksvariai, t. y. svarai prilygstą dviem markėms¹⁴.

Kol kas neturime duomenų, kaip atsirado lietuviškas svaras: apie jį sužinome tik iš vėlyvų šaltinių. Tačiau aki vaizdu, kad jis kaip tik prilygo dviem vėlyviesiems lietuviškiems ilgiesiems, sveriantiems 180 ir kelis gramus. Tai rodo, kad lietuviškas svaras irgi yra marksvaris ir atsirado iš lietuviško ilgojo. Kadangi ilgasis XV amžiaus pradžioje dar cirkuliavo¹⁵, tai negalėjo išnykti iš apyvartos vėliau kaip XV a. pradžioje. Taigi, sprendžiant iš lietuviško svoro svorio struktūros, jo atsiradimo chronologinės ribos — XIV a. antroji pusė (paplito Prahos grašiai) — XV a. pradžia (dar cirkuliavo ilgieji). XVI a. pradžios šaltiniai jau mini cirkuliuojantį Vilniaus svarą¹⁶.

¹¹ Ten pat. P. 136—138.

¹² Karaziya P. Алюнос... P. 118, 119.

¹³ Земзариц Я. К. Метрология Латвии в период феодальной раздробленности и развитого феодализма (XIII—XVI вв.) // Проблемы истощниковедения. М., 1955. Т. 4. С. 210.

¹⁴ Ten pat. P. 211.

¹⁵ Zr. I priedo 7 išn.

¹⁶ Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. М., 1900. Вып. 1. С. 107; «торговати в камень и в фунт подле виленской ваги...».

Išlikę lietuviškos uolekties etalonai yra 62,6—63,3 cm ilgio¹ (suapvalinus 63 cm). Kaip ir lietuviško svoro — tai palyginti vėlyvų šaltinių duomenys. Vadinas, ir čia svarbūs yra duomenys, iš kurių galima kai ką pasakyti apie lietuviškos uolekties atsiradimą ir jos dydį ankstyvuoju jos vartojimo laikotarpiu. Tas pats pasakytina ir apie lietuvišką mylią.

Mylia minima Vytauto susirašinėjime su Vokiečių ordinu. Rašoma, kad lietuviškoji mylia yra kitokia nei vokiečių ar lenkų². Kunigaikštienė Julijona laiške rašė, kad Nemėžis yra už 1 mylios nuo Vilniaus³. Tai maždaug 8 km⁴. Vilkijos atstumą nuo Kauno Vytautas įvertina 4 myliomis⁵. MLTE nurodomas 27 km atstumas⁶ nuo Vilkijos iki Kauno iš tikrųjų yra per mažas. Kelių kilometražas yra ne mažesnis kaip 31 km. Tai vėl rodo, kad lietuviškoji mylia buvo maždaug 8 km. Tą patį galima suvokti ir iš Vytauto apibūdinto nuotolio tarp Breslaujos ir Daugpilio⁷.

Tiksliau lietuvišką mylią galima apskaičiuoti iš K. Semenavičiaus duomenų: mylią jis laiko lygia 28500 Reino pėdoms⁸. Teorinę Reino pėdą sudarė 31,385 cm⁹. Šiuo atveju lietuviška mylia būtų 8,945 km ($0,31385 \text{ cm} \times 28500$). Tačiau reikia atsizvelgti į tai, kad Reino pėdą K. Semenavičius laiko lygia romėnų pėdai¹⁰. Pastarosios

¹ Zr. 3 priedo 13 išn.

² Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / Collectus opera A. Prochaska (toliau — CEV). Cracovia, 1882. P. 709: „Hirumbe bitten wir euch, das wir mit uns der mossen der meilen, di in unsern adir in ewren landen sint, adir in dem konigreich czu Polan sint, eines werdet...“.

³ Ten pat. P. 734: „Gebin in unsirm hoefe Memyz ein meil von der Wille“.

⁴ Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija (toliau — MLTE). V., 1968. T. 2. P. 678.

⁵ CEV. P. 901: „Euwern briff, der als gestern in unserm hoefe vier meilen neditr Cauwen gelegen, wart gebrocht [...]. Gegeben in unserm hoefe Wilkye genannt...“.

⁶ MLTE. V., 1971. T. 3. P. 758.

⁷ CEV. P. 716: „uff unsirm nouwen hwsze Bratslaw genant VI. meil von Dunborg...“.

⁸ Siemienowicz K. Wielkiej sztuki artylerii część pierwsza. W-wa, 1963. S. 515.

⁹ Zr.: 3 priedo 5 išn.

¹⁰ Siemienowicz K. Wielkiej sztuki... S. 514.

teorinis dydis yra 29,63 cm¹¹. Šitaip vertinant K. Semėnavičius minimą Reino pėdą, lietuviška mylia prilygtų 8,645 km (0,2963 m × 28500). Toks dydis ir nurodomas literatūroje¹². Taigi galima daryti išvadą, kad lietuvišką mylią sudarė apie 8½ km, kad ji nesikeitė ar mažai keitėsi ir kad tokia buvo XV a. pradžioje.

Vytauto susirašinėjime minima uolektis kaip savaime suprantamas dalykas. Iš konteksto sunku spręsti, ar ja buvo skaičiuojama mylia (virvių mylioms matuoti ilgis skiriasi puse uolekties, bet tai gali būti atsitiktinumas)¹³, tačiau yra aišku, kad nebuvo siejama su laukų matavimo virvėmis¹⁴. Nežinia, apie kokią uolektį čia kalbama, bet, kad uolektis Lietuvoje buvo vartojama, yra akivaizdu.

Reikėtų patyrinti pastatus, kurių chronologija ginčų nekelia ir kuriuos statė tikriausiai ne svetimšaliai meistras. Toks pavyzdys galėtų būti Kauno Šv. Jurgio bažnyčia, pastatyta XV a. paskutiniajame trečdalyje¹⁵. Bažnyčios halės ilgis 36,55 m, plotis 23,40 m, presbiterijos plotis 9,93 m, halės sienų storis 1,30 m, presbiterijos — 1,05 m¹⁶. Halė dviejų piliorių (po 4) eilių suskirstyta į tris navas, pilioriai yra presbiterijos sienų ašyse, bažnyčios ilgio atžvilgiu trys angos tarp pačių piliorių mažesnės už angas tarp kraštutinių piliorių ir priekinės bei užpakalinės halės sienos¹⁷. Halės ilgis tarp sienų ašių 37,85 m (36,55 + 1,30), atitinkamas plotis — 24,70 m (23,40 + 1,30), vidurinės navos plotis — 10,98 m (9,93 + 1,05). Vadinasi, plotis tarp šoninių navų ašių yra 6,86 m (24,70 – 10,98 = 13,72 : 2 = 6,86).

Šiuos ašinius ilgius ir pločius dalindami iš lenkų (58—59 cm) ar Kulmo (57,6 cm) uolekčių¹⁸, grašių skaičių negautume. Dalindami halės ašinį ilgį iš 0,63 m lietuviškos uolekties (37,85 : 0,63), iš tikrųjų be liekanos gauna-

me 60, o dalindami halės ašinį plotį (24,70 : 0,63), — 39,2. Iš šių skaičių galima spręsti, kad ašiniai halės matmenys yra 60 × 40 lietuviškų uolekčių. Žinoma, reikia atsižvelgti į beveik uolekties pločio paklaidą. Tuo atveju plotas tarp vidurinės navos ašių (10,98 : 0,63 = 17,4) yra 18 uolekčių. Užtat šoninėms navoms gana tiksliai lieka po 11 uolekčių (6,86 : 0,63 = 10,9).

Sunkiau apibūdinti išilginį piliorių išsidėstymą. Jei trys angos tarp pačių keturių piliorių būtų lygios šoninių navų ašiniams pločiui, tai jos irgi sudarytų po 11 uolekčių. Tuomet kraštinėms angoms (tarp piliorių ir sienų) liktų po 13,5 uolekties (60 – 33 = 27 : 2 = 13,5). Jei šios angos būtų po 6,3 m (t. y. po 10 uolekčių), kraštinėms angoms būtų po 15 uolekčių. Kaip yra iš tikrųjų, bus galima pasakyti tik dar kartą tiksliai išmatavus.

Taigi iš aptariamojo pastato konstrukcijos galima spręsti, kad jis matuotas lietuviškomis uolektimis. Nesku- bant daryti galutinę išvadą, galima pažymėti: patvirtinus, kad Šv. Jurgio bažnyčia matuota lietuviška uolektimi, bus akivaizdu, jog XV a. antroje pusėje šis matas jau vartojamas plačiai.

¹¹ Zr. 3 priedo 6 išn.

¹² MLTE. T. 2. P. 526.

¹³ CEV. S. 709: „und do si di vorsegilten mosen gestrackt hatten, do funden si nicht me wenne eine halbe ele schelunge, das des treselers mose lenger was wenne Maldrzick“.

¹⁴ Ten pat: „und nicht mit der mose, domitte man di huben phlegget czu messin...“.

¹⁵ Grinevičiūtė-Jankevičienė A. Trys gotiškos halinės bažnyčios Lietuvoje // Lietuvos TSR architektūros klausimai, 1960. T. 1. P. 217—218.

¹⁶ Ten pat. P. 220, 223.

¹⁷ Ten pat. P. 219.

¹⁸ Zr. 4 priedo 4 išn.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ГОРОДОВ В ЛИТВЕ

Резюме

Вопрос об образовании городов в Литве — сложная проблема, которая вообще еще не решена (также и мировой историографией). Существование феодального города неотделимо от ремесла и торговли. Но именно эти явления не могут служить показателями зародышей городов, так как само это зарождение происходит в период раннего феодализма, когда господствует натуральное хозяйство и не приходится говорить о товарных отношениях. Следовательно, необходимо отличать ремесло и торговлю вообще от ремесла и торговли, связанных с рынком. Тем самым приходится искать показатели, раскрывающие сам процесс образования городов.

В литовской и зарубежной литературе очень много сделано в этом направлении, но всеисчерпывающий ответ еще не найден. Стремление оговорить совокупность городских черт (компактная застройка, система укреплений, административные и экономические функции и т. д.), найти обобщающую формулу (напр., «городской быт») неизменно приводит к характеристике самого города, а не его зачатков. Попытки выявить зарождение и первоначальное развитие этих черт или явлений упираются в скудность информации письменных источников и ограниченную информативность археологических данных.

На процесс образования феодального города следует смотреть как на составную часть процесса генезиса и развития самого феодализма. И если о последнем мы судим по характеру социально-экономических отношений, по способу и степени эксплуатации, то только эти критерии смогут дать исчерпывающий ответ и при исследовании процесса образования городов. Феодальный город зарождается как сфера обслуживания нужд феодального центра власти. Физически наиболее ярко процесс этого зарождения показывает образование посада,

но это только внешняя сторона процесса, физический результат социальных преобразований в раннефеодальном обществе. Поэтому важно не только появление посада, а куда более важен его социальный характер, так как не каждый посад становится городом. Процесс образования городов отражают исторические явления, первоначально в пространстве не связанные с конкретными административными, стратегическими или экономическими центрами. И только развитие этих явлений вширь и вглубь приводит к выделению качественно нового посада.

Что это за явления? Это определенный этап или определенная сфера общих явлений развития экономических или социальных феодальных отношений. Это накопление сравнительно большого прибавочного продукта в феодальных центрах и рост потребностей господствующего класса на основе этого. Это расширение сферы, номенклатуры и оборота торговли в результате роста упомянутых потребностей. Это переход ремесленного производства к невиданным ранее объемам и высокой специализации, предопределяющей появление ремесленников, для которых их умение становится основой существования, а не повинностью зависимого хозяйства, существующего главным образом на базе земледелия и животноводства. Все это приводит к появлению рынков, к началу проникновения товарных отношений в слои эксплуатируемого населения, к относительно широкой эмиссии денег. А главное, благодаря всему этому, в посаде нового типа концентрируется население, живущее таким трудом и при таких способах эксплуатации, которых не знало раннефеодальное общество, базирующееся на натуральном хозяйстве. Такой посад становится общиной со специфическими феодальными повинностями (более яркое или даже главенствующее выражение денежной ренты, локальный, связанный с конкретным центром, характер ангарий и военной службы). Это и знаменует появление феодального города. Его территория, укрепления, рынок, узловое положение в сети дорог — это только внешнее, физическое отражение данных социальных преобразований.

Процесс образования городов прослеживается в Литве со второй половины XII в., если говорить об образовании феодальных центров. Но о ремесленниках, работающих на рынок, можно говорить только в XIV в. Ку-

пец, обслуживающий более широкие слои населения, а не только феодальную элиту, появляется в конце XIII в. Посадские общины со специфическим, «городским» комплексом феодальных повинностей в Вильнюсе или Кернаве появились не ранее чем на стыке XIII—XIV вв.

Следует учесть, что первоначально процесс образования городов прослеживается только в наиболее развитой части раннефеодального литовского государства, т. е. в великокняжеском домене. Однако нет сомнений в том, что Вильнюс и Кернаве, хотя бы с середины XIII в., входили в этот домен, еще не выяснены более точные его границы, особенно на ранней стадии образования государства. Установлено, что его следует связывать с Литовской землей в узком смысле слова, но вопрос о границах этой земли также еще не решен. Наиболее убедительные определения даны Г. Ловмянским и Р. Куликаускасене: это юго-восточная Литва. Попытки передвинуть эту область несколько к северу (А. Лухтан, В. Ушинкас) из-за своего низкого научного уровня совершенно неубедительны, так как здесь не учитывается развитие историографии и вся сложность вопроса, а археологические данные оцениваются неточно и поверхностно.

В последнее время археологические и архитектурные исследования центров юго-восточной Литвы (Вильнюса, Тракай, Кернаве) значительно продвинулись вперед. Но емкость работ еще не позволяет накопить достаточно данных для более точных выводов по предистории тех центров, где образовались первые города Литвы. Поэтому на данном этапе в первую очередь приходится довольствоваться характеристикой общего процесса образования феодальных центров, а тем самым и городов. Такова главная цель данной работы.

TURINYS

PRATARME	3
FEODALINIO MIESTO ATSIKADIMO PROBLEMATIKA DA-BARTINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE	4
Miesto užuomazga	4
Miestų užuomazgos proceso suvokimo be rašytinių šaltinių problema	12
Miestų užuomazgos susidarymo socialinis aspektas	14
LIETUVOS MIESTŲ ATSIKADIMO FIZINIAI IR TECHNINIAI POZYMIAI	17
Feodalinio žemvaldžio pilis	17
Amatų technikos lygis	19
Papildys	22
P pinigų emisija	23
LIETUVOS FEODALINIO MIESTO ATSIKADIMO EKONOMI-NIS IR SOCIALINIS ASPEKTAS	26
Prekybos pobūdis	26
Miesto prievolinkų bendruomenės susidarymas	33
MIESTŲ SUSIDARYMO AREALO IR SOSTINĖS KLAUSIMAS	38
Klasinė visuomenė ir miestų susidarymas	38
Lietuvos žemės siaurąja prasme ištakos	41
Gedimainių domeno kontūrai	49
Lietuvos valstybės branduolys XIII a.	51
Svarbiausi centrai	55
Pabaiga	64
1 priedas. Dėl lietuviškų sidabro lydinių pavadinimo	66
2 priedas. Kelios pastabos dėl lietuviškų ilgųjų sistemos	68
3 priedas. Rygos uolektis	81
4 priedas. Kai kurie XIII—XIV a. Vilniaus Arkikatedros para-metrai	83
5 priedas. Lietuviško svaro ištakos	85
6 priedas. Dėl lietuviškos mylios ir uolekties	87
Резюме	90

Gu42 **Gudavičius E.**
Miestų atsiradimas Lietuvoje.— V.: Mokslas,
1991.— 93 p.
Santr. rus.— Bibliogr. išnašose.
ISBN 5-420-00723-1

Knygoje gvildenama feodalinio miesto atsiradimo problema istoriografijoje. Aptariami miestų atsiradimo ir jų raidos etapai, jie siejami su klasinės visuomenės atsiradimu. Apibrėžiamas arealas, kur pirmiausia Lietuvoje atsirado miestai.

G $\frac{0503020908-093}{M854(08)-91}$ 11—91

UDK 947.45

K—M

Mokslinis leidinys. Edvardas *Gudavičius*
MIESTŲ ATSIKADIMAS LIETUVOJE
Vilnius, „Mokslas“, 1991.
Redaktorė I. Stankevičienė, M. Svecova
Dailininkas V. Jurkūnas
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninė redaktorė J. Vilčinskaitė
Korektorės: L. Balaikienė, D. Tolvaišienė

Duota rinkti 1990 11 26. Pasirašyta spausdinti 1991 08 26. SL. Nr. 256. Formatas 84×108^{1/32}. Popierius — spaudos Nr. 2. Garnitūra — literatūrinė, 10 punkty. Iškilioji spauda. 5,04 sąl. sp. l. 5,38 sąl. spalv. atsp. 5,71 apsk. leid. l. Tiražas 5000 egz. Užsakymas 6602. Kaina 1 rb 70 kp. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23 Spaudė „Vilties“ spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.

Reginos ir Prano
Kulikauskų